

Dieter Rucht

JOG AZ ELLENÁLLÁSHOZ?

A „polgári engedetlenség” aktualitása, legitimitása és határai

Bevezetés

„Ahol a jog jogtalansággá válik, ott az ellenállás kötelező!” Így vagy hasonlóan hangzik a demonstrációkra, a blokád- és bojkottakciókra való számos felhívás a jelenlegi tiltakozási mozgalmak keretében. Günter Grass is elérkezettnek látja az időt arra, hogy elgondolkozzon „az ellenálláshoz való jog”-on. Véleménye szerint a felügyelő államtól és a nukleáris háborútól fenyegetve elérteztünk a türethetőség határáig:

„Aki felismeri, mit közvetít számunkra 1933. január 30-a politikai hétköznapijaink szükséghelyzetében, az többé nem tud már csak borzongva nézni a demokratikusan legitimált jogalkalmazásra” (Die Zeit, 1983. II. 4., 30. o.).

De ott, ahol túl gyorsan tesznek ki apodiktikus felkiáltójeleket, helyénvalók a kérdőjelek is. Hol kezdődik és hol végződik az ellenállásra való jog? Melyek a jog és a jogtalanság mércéi? S milyen egyengetési eljárások érhetnek el kellő hatást, ha a joggal és a jogtalansággal kapcsolatos interpretációk szétartanak?

Az új politikai frontok és indítékaik mögött, hívják bár őket Whylnak, Gorlebennek, területfoglalásnak, Nyugati kifutópályának, vagy új középhatótávolságú rakéták állomásoztatásának, strukturális változások húzódnak meg. A közös feladatok és értékalapok, melyek – minden ideológiai különbség ellenére – még össze tudták tartani a háború utáni nemzedéket, és egy alapvető konszenzust tudtak teremteni, főleg a fiatalabbak egy része számára mára elvesztették irányadó és útmutató jellegüket. Más egzisztenciális előfeltételek, más tapasztalati „értékek”, más értelmezési minták és mindenekelőtt minőségileg új probléma-helyzetek vették át társadalomformáló szerepüket. A mai konfliktusokban a különbözőség egyidejűsége s ezzel a kölcsönös értetlenség fejeződik ki. Míg az elért javak az egyik fél számára megóvandó birtokállománynak minősülnek, addig a többiek szemében anakronizmusnak tűnnek, sőt a fenyegetettség forrásának.

A látványos akciókban és a néma visszavonulási mozgalmakban egyre határozottabban jut kifejezésre az uralkodó politikai üzem és játékszabályai, illetve az új tiltakozási mozgalmak között tátongó szakadék. Sokak számára azok az erők, melyek egykor az előrehaladás biztos alapjai voltak, ma „a fegyverkezés, a halálipar és az emberiség felét érintő elnyomorodás nagy koalícióját” alkotják (Bahro, Tageszeitung, 1982. XI. 3. 9. o.). A bürokratikus-ipari növekedésre szövetkező erőktől való elhatárolódás egyaránt magában foglalja a (neo)konzervativizmustól és a hagyományos szociáldemokráciától való távolságtartást. Aki azonban ma, mint Rudolf Bahro, meggyőződéssel hirdeti az ipari társadalomból és a nemzetközi munkamegosztásból való kivonulást, és megfelelő elvnek nyilvánítja az autarkiót, azt politikai ellenfelei többé nem veszik komolyan. Ezzel szemben összehasonlíthatatlanul érzékenyebb a reagálás a képviseleti szervek döntési kompetenciájának és az állami hatalmi monopólium alkalmazásának konkrét megkérdőjelezésére.

Amíg a felszabdalatlan építési területek elfoglalói azt éneklik, hogy: „Védekeztek, álljatok ellen!”, ameddig viszonylag könnyen eltávolíthatók, addig – akárcsak Gorlebenben vagy a Nyugati felszállópályánál – biztosak lehetnek abban, hogy a rendőrség vezetősége köszönetet mond nekik békés magaviseletükért (még akkor is, ha ezt a gesztust bűnvádi feljelentések és a bevetés számlái követhetik). S amíg a professzorok az akadémiai elefántcsonttorony enklávéjában történeti értekezéseket írnak a monarchiával szembeni ellenállás jogáról, addig elképzelhető, hogy a kinyomtatás költségeihez egy (fél)állami instancia hozzájárul. Ha azonban a gyakorlat eszmékben gazdaggá és az eszmék birodalma gyakorlativá kezd válni, akkor a status quo apologétái is mozgásba lendülnek. Az az élesség és ingerültség, amellyel a berendezkedett politika képviselői a „polgári engedetlenség” vagy „ellenállás” minden igazolási kísérletére reagálni szoktak¹ a valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a németországi politikai kultúra hézagos, illetve az ellenálláshoz való jog körül zajló háború utáni vita megrekedt az 1944. július 20-i modell-esetnél. A reagálások viszont azt mutatják, hogy itt a képviseleti-demokratikus felfogást éri találat.

Az a tény, hogy a szabályokat korlátozottan, időnként pedig tömegesen megsértik a jelenkori tiltakozási mozgalmak keretében, és pedig a mai döntéshelyzetek minőségileg új előfeltételei és dimenziói közepette, nemcsak a politikai érdekképviselő szerkezetbeli hiányosságaira utal. Ez a jelenség jogelméletileg is messzemenőig tisztázatlan. Az akciók résztvevői – legalábbis a Szövetségi Köztársaságban – naiv módon inkább az ellenálláshoz való jogra hivatkoznak, s még a tiltakozás jelenségével foglalkozó tudományok is sajátos vákuumot hagynak maguk után. A társadalomtudósok amúgy is a jogelméleti kérdéseken kívül mozognak, hiszen elsődlegesen a tiltakozói cselekvések motívumaira, struktúráira és hatásaira összpontosítanak. A büntetőjogászok a legalitás kérdését tartják szem előtt, s ezzel elsikkadnak a legitimitás kérdése fölött. Az állam- és

alkotmányjogászok pedig a problematikát megkerülve, arra mutatnak rá, hogy a jelenlegi tiltakozásoknak sem az ellenálláshoz való általános jog tényállása (pl. zsarnokgyilkosság vagy „igazságos forradalom” esetén) nem szolgál alapjául, sem pedig a Alaptörvény IV. szakaszának 20. cikkelye értelmében az ellenálláshoz való legalizált jog. A társadalomfilozófusok végül olyan magasságokban lebegnek a konkrét tiltakozási akciók mélységei fölött, hogy csupán túlságosan elvont posztulátumokra telik tőlük – akár a természet teloszából és önmagához való jogából dedukált „felelősségelv” (Hans Jonas), akár a természetjog által parancsolt lemondás formájában az „expanziós” következményeket tekintve beláthatatlan beavatkozásokról (Robert Spaemann) van szó. Eközben azonban nyitva marad az a gyakorlati kérdés, hogy miképpen lehetne és kellene gátat vetni egy olyan politikának, amely éppen ezen posztulátumok ignorálására készülődik. Vagy pedig a kérdést – mint Jonas esetében – a „jó” diktatúra melletti, alig leplezett opcióval válaszolják meg.²

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a polgári engedetlenségnek a legalitás-parancs és a törvények feletti ellenállás között elhelyezkedő gyakorlatát elméletileg átfogjam. Ehhez először is fel szeretném mutatni az ellenálláshoz való általános jog alkalmazási területét és kritériumait (I.). Ehhez kapcsolódva mutatom be a „polgári engedetlenség” koncepcióját (II.), majd néhány szisztematikus szempont alapján tárgyalom e koncepció lehetséges legitimitását (III.). Ezen az alapon kell befejezésképpen kritikailag megítélni az e témakör szempontjából releváns javaslatok és álláspontok közül néhányat (IV.).

I. Az ellenálláshoz való jog feltételei

Aki lelkiismeretének a hangját nem tekinti a priori az ellenálláshoz való lehetséges jog csálthatatlan és elégséges forrásának, vagy megfordítva: a mai előfeltételek mellett nem minősíti illegitimnek a törvényi szabályok etikailag és/vagy politikailag motivált semmibe vételét, annak foglalkoznia kell azoknak a feltételeivel, motívumaival és érveivel, akik az ellenálláshoz való jogra hivatkoznak. Ehhez hasznosnak tűnik, ha fölelevenítjük az ellenálláshoz való jog történeti dimenzióját, és arra törekszünk, hogy minél pontosabban meghúzzuk a határvonalat a klasszikus ellenállási formák (pl. a zsarnokgyilkosság vagy „igazságos forradalom”) és a politikai ellenállás itt és ma érvényes előfeltételei között.

1. Az ellenálláshoz való általános jog³ akár a hatalommal szembeni individuális-passzív parancsmegtagadás, akár kollektív-erőszakos felkelés formájában, bibliai forrásokból, az igazságosság antik felfogásából, a közép- és az újkor vallásos tanaiból, a modern természetjogból, valamint marxista és anarchista elméletekből táplálkozik. Az arra a kiinduló kérdésre adandó történeti válasz, hogy hol kezdődik és hol végződik az ellenálláshoz való jog, sokáig egyértelműnek tűnik. A modern természetjog

alkotta az összes jog megkerülhetetlen, teljességgel pozitív alapját. E jog kötelező erejű értelmezésének instanciái rendszerint az állam bizonyos szervei. Csak különleges határesetben, ti. akkor, ha az állam és az elemi emberi és polgári jogokat is rendszeresen semmibe veszi, és a jogállam eszközeivel nem utalható vissza korlátai közé, lép életbe az ellenálláshoz való „természetes” jog. Empirikusan viszont arról van szó, hogy nem a nép, hanem csupán annak részei vitatják el a pervertált államhatalomtól a legitimitást. Mivel az állam ebben és éppen ebben a szituációban nem üres szólamként, hanem egyes érdekcsoportok által támogatott tényezőként létezik, belső harc – végső soron polgárháború kezdődik. Akinek szeme előtt – mint Thomas Hobbesé előtt – közvetlenül a polgárháború rémségei lebegnek, az hajlik arra, hogy ne az igazságosságért és az igazságért, hanem az állam erejéért kezeskedjen: auctoritas non veritas facit legem (a tekintély, nem az igazság teremt jogot).

Míg Hobbes számára a Leviatán abszolút volta, töretlen és osztatlan hatalma volt az előfeltétele az ellenálláshoz való jog felfüggesztésének⁴, addig az államnak éppen ez a jellege képezte a polgári forradalom támadási célpontját. Az abszolutizmus felett diadalmaskodó polgári-liberális államot lassanként demokratikus lényegiségek és formaelvek betartására kötelezték, melyektől legitimitása elválaszthatatlan. Csakhogy a világképek szekularizációja és a jog pozitívvá válása nyomán az igazság (morál) és a tekintély kettészakad.

A törvényekre épülő modern állam áttörésével a 19. században e korszak államelméletéből eltűnt az ellenálláshoz való jog.

„Az ellenállás meghatározhatatlan joga helyébe, melynek erőssége egyedül a nép tudatában való rögzültségében rejlett, s ez annyit tesz: egyszersmind szubsztanciális határtalanságában, a racionalizált törvényfogalom lépett” (Kirchheimer, 1967: 9).

Kirchheimer a modern államot egyenesen „az ellenálláshoz való jog hiányával, ill. e jog alkotmányos szabadságjog-katalógussá történő degradálásával” (uo.) definiálja. Ulrich K. Preuss, a gyakran „pusztán formális”-ként szidott jogi pozitívizmus elszánt védelmezője, hasonlóképpen „a legalitás rendszerének legfontosabb teljesítményét... az ellenálláshoz való jog eltávolításában” (1977: 451) látja. E felfogás szerint a materiális – szükségszerű elvontsága okán erősen tágítható – jogi alaptételekre való visszautalás inkább a célzatos politikai semmibevételnek (pl. az új társadalmi rendformák elhárításának) veszélyét idézi fel. Megítélésem szerint ugyanakkor a „progresszív” irányultságú pozitívizmus is tartalmaz egy materiális szubsztrátumot („a szuverén népakarat képviselőjében a »fair eljárás« kritériumát” – uo. 544), melynek célzatos és tartós megsértése – még ha legális utakon is – óhatatlanul feléleszti az ellenálláshoz való jogot.

Az eredendően biztos természetjogi talaj nyilvánvalóan megingott a tiszta jogi pozitívizmus (Kelsen) és a jogi funkcionalizmus (Luhmann) hatására. Az etikailag rögzült materiális igazságosság-igények azonban

máig sem neutralizálódtak; csupán a legalista rutinüzemben szorulnak a háttérbe.

Az uralom ott válik illegitimmé, ahol az igazságszolgáltatás általában az uralmon lévők oldalára áll; ahol ezek a releváns parlamentáris és igazságügyi szabályok önmagukat szabják saját testükre, s ezzel az eljárás struktúráján túlmenően az eredményeket is preformálhatják; ahol az érdekek pluralista képviseletének formális kínálata az érdekek felettébb egyoldalú kiválogatásává züllik. Demagóg eszközökkel is teremthető tömeges lojalitás. Hogy ez mennyiben sikerül, az nemcsak a manipulatív ügyesség kérdése, hanem az általános jogtudaté és a saját meggyőződésünkért való fellépés bátorságáé.

2. De még ha pozitív válasz volna is adható az állami intézkedésekkel szembeni ellenállás szükségességét („kívánatosságát”) firtató kérdésre, ha tehát elzáródik az út a „normális jogorvoslatok” előtt, vagy pedig sikertelenül kimerítették ezeket, és a törvényen kívüli ellenállás ultima ratiónak tűnik, az ellenállás eszközeinek és formáinak megválasztásáról akkor sem lehet tetszőlegesen rendelkezni. A legitimitás modern felfogásából fejlődtek ki az állami intézkedések eszköz kiválasztásának regulatív elvei, melyek azonban a jogtalanságokat elkövető állammal szembeni ellenállási cselekedetekre vonatkozóan is érvényesek. E tézis első pillantásra meglepőnek tűnhet. Vajon az ellenállás nincs-e felmentve valamennyi feltétel alól, amint az uralkodói hatalom a feltétlen erőszak uralmává alakul át? E szemszögből nem is annyira különös, hogy az ellenálláshoz való jog keresztény hagyománya nem csupán az egészen az önfeláldozásig terjedő passzív ellenállást ismeri (az egyházatyáktól Augustinusig; vö.: Bertram, 1970), hanem a későbbiekben a fegyveres erőszaknak határhelyzetekben való alkalmazását is jóváhagyja.

Világmeretekben nézve a klasszikus határhelyzetek máig nem vesztek el alapvető aktualitásukat, de a képviseleti demokrácia és a jogállam garanciáinak, tehát a „polgári legitimitás”-nak (Strenberger) a feltételei mellett tévútra vezetne, ha adótnak tételeznénk fel a törvények feletti szükségállapot előfeltételeit. Minden olyan kísérlet, amely az itt és ma fennálló viszonyok mellett egy politikai konfliktust a mindenkori ellenfél teste és élete ellen irányuló támadással akar igazolni, szándékosan figyelmen kívül hagyja az erőszak legitím alkalmazása megkerülhetetlen és szigorú érvényességének az alapját. Ezen elvi előfeltételekkel kapcsolatban a politikai filozófiában a felvilágosodás óta, továbbá az államjogi irodalomban és a legfelsőbb bírósági igazságszolgáltatásban messzemenő egyetértés uralkodik. Arthur Kaufmann újabban egyik briliáns, de egyúttal bírálatra méltó, „A kis érme joga az ellenálláshoz” (Süddeutsche Zeitung, 1982. XII. 31./1982. I. 1., 45. sk. o.) c. esszéjében még egyszer emlékeztetünkbe idézte ezeket a feltételeket. Eszerint az ellenálláshoz való, határesetekre szabott jog alkalmazásához szükség van

- az államhatalommal való durva visszaélésre,
- a segítség összes (még) rendelkezésre álló legális és békés eszközének

megelőző és eredménytelen kimerítésére, valamint

– az ellenállás sikerével kapcsolatos megalapozott reményre.

Mármost kimutatható, hogy ezek a feltételek nem speciálisan az ellenállás extrém helyzetei számára vannak fenntartva, hanem az igazságosság és az ész általános mércéi szolgálnak alapjukul, melyek íratlan szabályokként vezérlik a hétköznapi interakciókat (pl. a szülői nevelési hatalom szankciói) és a politikai cselekvést. Minden állami aktivitással explicit módon ezeket a kritériumokat helyezik szembe: a joghoz és a törvényhez való hozzákapcsolás révén kívánják meggátolni az államnak a hatalmával való visszaélését. Továbbá megkövetelik a megfelelő, azaz „a legkevésbé fájdalmas következményekkel” (Scheidle 1969: 31) járó eszközök megválogatását. Végül csak olyan intézkedéseket lehet értelmesnek tekinteni, melyek segítenek vagy enyhítenek egy sürgősnek ítélt problémán. Főként a mélyreható állami beavatkozások, pl. az alapjogok korlátozása esetén hozakodnak elő ezekkel a kritériumokkal mint alkotmányjogi mércével. A szövetségi alkotmánybíróság a (legtágabb értelemben vett) arányosság alapelvét pl. az összes állami intézkedés „átfogó vezérszabályaként” értelmezi, ami szerinte mind a jogállam elvéből, mind az alapjogok lényegéből következik. A bíróság különböző ítéletek indoklása során a tágabb értelemben vett arányosság alapelvét az alkalmasság, a szükségesség és a szűkebb értelemben vett arányosság parancsai révén konkretizálta, anélkül azonban, hogy eljutott volna a fogalom egységes, egybehangzó és pontos alkalmazásáig (vö. Grabitz, 1973: 571).

Egy másik, az előbbivel tartalmilag nem teljesen egybevágó rendszerezés a mértéktelenség tilalmának fő fogalmában a szükségesség és az arányosság követelményeit összegezi, miközben az alkalmasság elvének önálló logikai státust jelöl ki (vö. Lerche, 1961; Wittig, 1968).

Anélkül, hogy kitérnék ezekre a különböző terminológiai koncepciókra és egymással vitázó, de következményekkel nagyon is terhes konkretizációjára, nagy vonalakban felvázolom az alkalmasságnak, a szűkebb értelemben vett arányosságnak („proporcionalitás”, Grabitz) és a szükségességnek az irodalomban messzemenőig polgárjogot nyert kritériumait. Valamely eszköz akkor számít alkalmasnak, ha alkalmazása révén elérhető vagy előmozdítható a kívánt siker; akkor szükséges, ha egyetlen más, kevésbé fájó vagy korlátozó eszköz nem elegendő a kitűzött cél eléréséhez (szubszidiaritási klauzula). Az arányosság alapelvének akkor felel meg, vagy illik hozzá egy eszköz, ha elvárható a köztől vagy egy bizonyos csoporttól. Míg azonban az első két elv egy vagy több eszközt viszonyít egy adottnak feltételezett célhoz, s ezzel a Max Weber-i értelemben vett célracionalitásnak felelnek meg, addig az arányosság szempontjából esetlegesnek látjuk a célt és az eszközt. Eszerint egy „magábanvalóan” legitim cél is illegitimé válhat, ha csupán az eszközök „aránytalanul” nagy ráfordításával érhető el. Az arányosság alapelve ebben az értelemben átfogó racionalitást követ. Ez utóbbi nemcsak az

eszközök optimális megszervezésére terjed ki, hanem a költségek és a haszon viszonyát is összeköti az elvárhatóság szempontjával (leginkább a közjó iránti érdek és az egyéni érdekek, ill. a kisebbségvédelem mérlegelésének formájában), mégpedig azért, hogy egy felületesen nézve parancsolónak tűnő intézkedést lehetőség szerint elvessen egy magasabb rendű jogi előny (Rechtsgut) javára.

E nagyon is értelmesnek tetsző kritériumok mögött azonban konkrét esetekben nagy szakadékok tátognak. Így pl. csaknem minden ellenálló cselekedet alkalmassága, ill. sikerre való kilátása – legalábbis ex ante – kétségbevonható és illegitimnek minősíthető. Az, hogy még a szövetségi törvényszék sem volt hajlandó indokolt ellenálló cselekedetként elismerni a nemzetiszocialista rezsim alatt a hadszolgálatnak politikai és morális okokból való megtagadását, mivel szerinte az ilyen egyedi akciók nem „hordozzák magukban a siker csíráját”, és nem képesek megszüntetni a jogtalan uralmat (vö. NJW, 1962: 195. skk. o.), csak azt mutatja, hogy milyen következményekhez vezethet az ellenálláshoz való jog érvényesítési feltételeinek jogi értelmezése. (Bírálóan ehhez: Arndt, 1972: 525. skk. o.; Schneider, 1970: 229. skk. o.)

3. Aki az ellenálláshoz való jog pozitívvá válásától – az Alaptörvény 1968-ban beiktatott IV. szakaszának 20. cikkelyétől – és az ehhez kapcsolódó kommentároktól és értekezésektől vár el tanulságos válaszokat a jelenlegi tiltakozási cselekmények megítéléséhez, csalódnai fog.

Egyfelől helyénvalóak az ellenálláshoz való legalizált jog szükségességével és értelmével kapcsolatos kételyek. Sok szerző joggal tévútnak tartaná, ha a szükségállapot par excellence jogtechnikai szabályoknak akarnák alávetni. Egy ilyen vállalkozással szemben szkeptikusoknak és a bírálóknak a sora J. K. Bluntschlitól és K. Wolzendorftól, C. Schmittent át, egészen „a szilárdan az Alaptörvény talaján álló” államjogászokig terjed, mint amilyen G. Dürig, J. Isensee, A. Kaufmann, K. Kröger. Visszatekintve tehát az ellenállás jogának pozitívvá válása nem a jogfilozófiai ész kiáramlásának tűnik, hanem a politikai tárgyalások eredményének, „elnapolt ráadásnak a kiélezetten kötelezett polgár, illetve taktikai engedménynek a szükségállapot szabályozásának ellenzői, nevezetesen a nyugtalankodó szakszervezetek számára” (Kröger, 1971: 8). Az ellenálláshoz való pozitívan felfogott jog állítólag dramatizálja a normális helyzetet, és ártalmatlannak tünteti fel a rendkívüli állapotot (vö. Schneider, 1956: 149).⁵

Másfelől az új társadalmi mozgalmak itt tárgyalt tiltakozó cselekvései nem felelnek meg annak a tényállásnak, amelyhez az Alaptörvényben rögzített ellenálláshoz való jog van szabva. A következőkben (II.) az élesebben körülhatárolt ellenállási akciókat nem tekinthetjük a szabad, demokratikus alaprend felszámolására irányuló megkísérelt vagy befejezett vállalkozásoknak (Herzog, 1980: 336). Hiszen általában éppen az itt megfigyelt tiltakozó csoportok hivatkoznak a szabad, demokratikus alaprend szándékára és normatív érvényességére, valamint egyes elhárító és

részvételi jogra, hogy rámutathassanak a tőlük – felfogásuk szerint – eltérő gyakorlatra.

Az ellenálláshoz való általános, valamint pozitívvá változtatott jog⁶ a teljes államrend felszámolására, illetve helyreállítására irányul, nem pedig az egyes politikai vagy jogi döntések szimbolikus-politikai kritikájára (még ha illegális formában is).⁷ Az ellenálláshoz való jog nem használható fel tehát az aktuális tiltakozásformák megalapozásához, kiváltképpen azért, mivel a nép szuverenitása, a többségi döntés általi kormányváltás és a jogállamiság konstituáló legitimitás-elvei alapján megvalósulnak. Még kevésbé hivatkozhatnak a tiltakozó csoportok az ellenállással szembeni pozitívvá tett kötelességre, amely a hesseni alkotmány 147. cikkelye szerint a „felülről végrehajtott államcsíny” esetén parancsnak minősül.

Polgári engedetlenség: koncepció, premisszák és történeti aktualitás

1. Ha a továbbiakban „ellenállásról” vagy az „ellenállásra való jogról” beszélünk, a fogalmon nem az ellenállás általános jogát értjük egy extrém helyzettel való összefüggésben, sem pedig a „kis érme” már említett „ellenálláshoz való jogát”. Ilyen megközelítésben az „ellenállásnak” nemcsak hogy „a forradalomhoz nincs semmi köze” (Kaufmann, 1982: 45); nemcsak hogy lemond az erőszakról, az „állami autoritással és az érvényben lévő törvényekkel szembeni lázadásról”, a „hangoskodó üzemekről”, a „felfordulásról”, a „külső nyugtalanságról”, hanem felhívást jelent a „civilkurázsra”, a „szellemi nyugtalanságra” és a „türelemre”. Kaufmann azonban a civilkurázs általa egyes-egyedül dicsőített formáinak a legális keret szigorú figyelembevételével feltárt „kiutat” tulajdonít az „akció és reakció, romboló zendülés és bénító hatalmi ideológia végzetes köréből, mely annyira jellemző helyzetünkre” (uo.). Ez a dichotómia ugyanakkor eltakarja a lehetőség szerint legitim és hatásos ellenállási cselekmények sávszélességét, mint amilyeneket az „erőszakmentes akció” és a „polgári engedetlenség” keretében tematizálnak. Meglehet, hogy a látószögnek ez a beszűkülése⁸ a jogász szakkollégák és a politikai-adminisztratív funkcionárius elitek körében talán már régóta internalizálódott, csakhogy a problémákat a szőnyeg alá söpri. Aki a legitimitást a legalitásra korlátozza, és a lehetséges illegális, de legitim ellenállást legfeljebb csak az önkényuralom feltételei mellett hajlandó elismerni, megtakarítja magának a polgári engedetlenség más országokban élő hagyományával, de a saját országa tiltakozó csoportjainak motívumaival és érveivel való vitát is, melyet egyes jogfilozófusok, államjogászok, társadalomtudósok, valamint releváns kisebbségek utólagosan megejthetnek.

A következőkben éppen a korlátozott szabálysértésnek ezek a jogelméletileg érdekes és politikailag robbanékony ellenállási formái állnak majd a középpontban. Az utóbbi évek számos konfliktusa esetében nemcsak egy ellentmondás verbális artikulációjáról és az eljárások legális útjainak

kimerítéséről volt szó, főképp nem (anonim) erőszakcselekményekről és ezek imamalomszerű „igazolásáról” a „rendőrállam”, az „imperializmus”, a „fasizmus” vagy a „mocskos rendszer” ellen folytatott harc keretében. E „diszruptív akciók” (vö. Specht, 1973) inkább szorosan az illegalitás előtt vagy után halmozódnak, melyekkel – többé vagy kevésbé sikeresen – a nyilvánosság jogtudatára apellálnak. Mindezen esetekben a tényállás jogi szempontból viszonylag egyértelmű. Ennek ellenére a tiltakozó csoportok egy magasabb jogi érték nevében úgy vélik, hogy illegitim cselekményekhez folyamodhatnak vagy kell hogy folyamodjanak, mégpedig akár a magzatelhajtásról szóló törvény (nyilvánosan bejelentett) megszegésével, akár valamely nagyberuházás felépítésére irányuló intézkedések elhalasztása vagy megakadályozása céljából végrehajtott helyfoglalással, valamely magánjogi szerződésnek (áram-részlefizetés bojkottja), a magántulajdon jogának (felújításra szoruló épületek elfoglalása) vagy más, törvényben előírt kötelezettségnek (a hadszolgálat és a civil szolgálat „totális megtagadása”) a megsértésével, a közutak demonstratív szándékból történő eltorlaszolásával.

A polgári engedetlenség fogalma⁹ és koncepciója korántsem egyértelmű. Bár a történeti visszapillantás egyre több ósytját fedezi fel ennek az ellenállási formának, de csak Mahatma Gandhi (akire Henry David Thoreau és a keresztény anarchista Lev Tolsztoj voltak hatással) írásai és gyakorlati tevékenysége nyomán jött létre – az anti-kolonializmus keretében – a polgári engedetlenség első koncepciója. Gandhi szigorúan kitartott az erőszakmentesség („nonviolence”, „ahimsa”) elve mellett. Míg akcióinak formáit eredetileg „passive resistance”-ként jellemezte, addig később a „satyagraha” (vagy a „truthforce”) fogalmát részesítette előnyben, hogy kizárjon minden, erőszakos vagy gyűlölettől fűtött módszerekre történő asszociációt (vö. Bay, 1968: 478). A „tökéletes polgári engedetlenség” Gandhi számára „lázadást jelentett az erőszak alkotórésze nélkül”, amely konstruktív elemek híján „pusztán kalandorság (mere bravado) és több mint haszontalan” (idézve Ebert 1978: 41 és 37 alapján).

Gandhi koncepcióját már a harmincas évek USA-jában felkarolták a R. Gregg, A. Huxley és Shridharami által befolyásolt pacifista és polgárjogi áramlatok, és a hatvanas években a diáklázadásnak és az ellenzéknek a vietnami háború elleni izmosodó polgárjogi mozgalmában elképesztő reneszánszát élte. Ebben az időben elmélet és programatika, valamint a gyakorlati akciók között szoros összefüggés állt fenn. Ezzel szemben az európai diákmozgalmakban, nyilvánvalóan az erősen marxista orientációk és az osztályharcos pátosz¹⁰ okán alig recipiálták a polgári engedetlenség koncepcióját. Csak az új társadalmi mozgalmak eleinte inkább elmélettől idegen ellenállási formáinak keretében válik egyre inkább felismerhetővé a cselekvési gyakorlat koncepcionális alátámasztásának szükséglete. Ebben a számszerűen (még) kis „erőszakmentes akciócsoportok” játszanak döntő fontosságú közvetítő szerepet. Nyomaik egészen a diákmozgalmakig vezetnek vissza. E csoportok szellemi és politikai gyökerei a keresztény

humanizmusból, a pacifizmusból, az anarchizmusból, a szabadelvű szocializmusból és az „Új baloldalból” erednek. Legfontosabb folyóiratai a „grasswurzelrevolution” és a „gewaltfreie aktion” (társkiadó: Theodor Ebert).

A különböző rendszerezési kísérletek (vö. összefoglalásukat Millernél, 1964) a fogalmak zavarba ejtő tömegét kínálják és rendezik el, melyek a polgári engedetlenség eszméje köré tömörülnek. Magának Millernek a szemében „a polgári engedetlenség vagy ellenállás... erőszakmentes közvetlen akciót” jelent, „amely magában foglalja a törvények átlépését” (1971: 63). Ez a megfogalmazás (de a magyarázó szöveg is) nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon a törvényszegés a polgári engedetlenség lehetőségének, vagy pedig elengedhetetlen jegyének tekinthető-e. Erre a kérdésre Bay világos választ ad: „The act of disobedience must be illegal or at least be deemed illegal by powerful adversaries, and the actors must know this if it is to be considered an act of civil disobedience...” (1968: 473). (Az engedetlenség aktusa illegális kell hogy legyen, vagy befolyásos ellenfeleinek végső soron illegálisnak kell tartaniuk, s ezt a cselekvőknek tudniuk kell, ha azt akarják, hogy a polgári engedetlenség aktusának tekintsék.) Ugyanakkor Bay nem látja ennek a koncepciónak az erőszakmentességhez való elvi kapcsolódását, s ezért különbséget tesz „civil disobedience” (polgári engedetlenség) és „nonviolent action” (erőszakmentes akció) között. Az előbbin a következőket érti:

„any act or process of public defiance of a law or policy by established governmental authorities, insofar as the action is premediated, understood by the actor(s) to be illegal or of contested legality, carried out and persisted in for limited public ends at the way of carefully chosen and limited means” (uo. 473). (valamely, beiktatott kormánytekintélyek által csinált törvény vagy politikai nyilvános kihívásának bármely aktusát vagy folyamatát, amennyiben az akció előzetesen megfontolt és a cselekvő(k) illegálisnak vagy vitatott legalitásúnak fogják fel, végrehajtva és tartósítva korlátozott célok számára a gondosan kiválasztott és korlátozott értelem útján.)

Bay joggal utal a „civil” szó többértelműségére. Ha azonban elővesszük a polgári engedetlenség legfontosabb promotorjainak (mások mellett Tolsztoj, Gandhi és Martin Luther King), továbbá ha figyelembe vesszük Gandhi konnotációit a „civil” fogalmához („udvarias, igazságszerető, szerény, okos, makacs, de jószándékú, sosem bűnös vagy gyűlölködő”, idézve Ebert, 1978: 41 alapján), a fogalomhasználat kontextusát az angol-amerikai és a német, végül a koncepciónak a Szövetségi Köztársaság „erőszakmentes akciócsoportjai” általi félreérthetetlen recepcióját, akkor nem tűnik értelmesebbnek, hogy az erőszakos akciókat is a „polgári engedetlenség” fogalma alá rendeljük.

Szélesen építkező rendszerezést Ebert kínál. Bayhez hasonlóan polgári engedetlenségen ő is „a törvényeknek és rendelkezéseknek a polgárok általi nyílt és erőszakmentes semmibevételét” érti (1978: 40. sk.). E

tekintetben a polgári engedetlenség az erőszakmentes, közvetlen akciók különleges formája, melyeknek az a célja, hogy „megteremtsék a társadalmi feltételeit annak a rendszert legyűrő ellenhatalomnak, amely a részvételen alapuló demokrácia útján igazságosan képes szabályozni a társadalmi viszonyokat” (1978: 33). „Egy akció erőszakmentes jellegének” egyetlen mértékadó feltétele „az, hogy először is nem sérti az ellenfelet; másodsor, egy repressziótól mentes szociális demokrácia konkrét utópiájával legitimálja magát, s hogy, harmadszor, minden résztvevő számára felkínálja az egyenlő participáció esélyeit” (uo., 34). Az erőszakmentesség értelmezése körüli jelenlegi viták¹¹ okán szó szerint idézem Ebert felfogását. Az erőszakmentesség tiltja „...személyekkel szembeni fizikai erőszak alkalmazását vagy megsértését, a szolgáltatások gyakorlásának, valamint a javak előállításának és elosztásának megakadályozását akkor, ha ebből az életet közvetlenül fenyegető szükséghelyzet adódik. Dologi károk okozása legkésőbb akkor nem egyeztethető össze az erőszakmentes alapmagatartással, ha lezajlásuk során személyek is megsérülhetnek; mindazon esetekben elkerülendők, amelyekben a rombolás emancipatorikus jellege a széles nyilvánosság számára közvetlenül nem belátható” (1978: 34).

A polgári engedetlenségnek a rendszerben elfoglalt helyét a következő áttekintés világitja meg (forrás: Ebert, 1978: 37).

Az erőszakmentes akciók eskalációjának sémája

Az eskaláció foka	Szubverzív akció	Konstruktív akció
1	tiltakozás	funkcionális demonstráció
2	az együttműködés legális megtagadása	legális szerepinnováció
3	polgári engedetlenség	civil uzurpáció

E változatban a polgári engedetlenség olyan negatorikus akcióforma, mely csak konstruktív ellenképe, a civil uzurpáció révén tesz szert messzeható perspektívára. Ebert mindkét cselekvéstípusnál különbséget tesz egy reformer és egy forradalmi változat között.

„A reformer polgári engedetlenség egyes törvényekkel, nem pedig az uralmi rendszer egészével fordul szembe. Az engedelmisség ilyen reformer megtagadásának leginkább kisebbségek a hordozói, melyek vagy különleges jogokat akarnak kivívni a maguk számára, vagy pedig diszkrimináci-

ókkal szemben kívánnak védekezni. A forradalmi polgári engedetlenség ezzel szemben az egész uralmi rendszer ellen fordul – még akkor is, ha (eleinte) csak egyes törvényeket és rendelkezéseket vesz semmibe. Ezen akciók hordozója valamilyen többség – legalábbis potenciálisan” (uo., 41.).

A polgári engedetlenségi akciókra az adóbefizetés megtagadása, az általános sztrájk, a közlekedés ülsztrájk általi blokádja, valamint a hadsereg és a rendőrség zendülésre való felhívása szolgálhat példaként.

Ebertnek ez a konceptualizációja széles körökben elismerésre talál, holott nem éppen problémamentes, hiszen – megítélésem szerint – (a) túlságosan szigorúan szabja meg az illegalitás konstitutív jegyét,¹² (b) az erőszakmentes akcióknak egy igazságos társadalom elérésének céljára való definíció szerinti kötelezésével már elméleti síkon előzetesen eldönti a legitimitás kérdését, és (c) az erőszakmentes akciókat általában és a polgári engedetlenséget különösen egy teleológiai modellbe ágyazza, mely ösztársadalmi változásokban¹³ találja meg végpontját, s így minden kevésbé messzeható formát csupán a forradalmi uzurpációt megelőző formákként tüntet fel.

A polgári engedetlenségnek az ösztársadalmi változás dinamikáján belüli, Ebert általi elhelyezésével szemben John Rawlsnak a polgári engedetlenséggel kapcsolatos megfontolásai az igazságosság elméletének keretében mozognak. Míg Ebert a taktika és a stratégia kérdéseit hangsúlyozza, addig Rawls kötelesség és kötelezettség pólusai közt mozog, és fejtegetései elé nem véletlenül iktat be egy szakaszt a többségi jog állásáról. Polgári engedetlenségen Rawls tömören olyan „nyilvános, erőszakmentes, lelkiismerettől áthatott, de politikailag törvényellenes cselekvést” ért, „melynek általában a törvények vagy a kormányzati politika megváltozását kell előidéznie. Ezekkel a cselekedetekkel a társadalom többségének igazságérzékéhez fordulnak, és saját jól megfontolt nézetük szerint kijelentik, hogy figyelmen kívül hagyták a szabad és egyenlő emberek közti együttműködés alapelveit” (1975: 401).

Rawls helyesen következtetve különbséget tesz polgári engedetlenség és „lelkiismereti okokból való ellenkezés” között – még akkor is, ha ez ellentétes a fenti „lelkiismerettől áthatott” jelzővel, hiszen az (individuális!) lelkiismeretre való hivatkozás más státussal bír, mint egy (interszubsjektív!) igazságosság-felfogás. E különség alapján, Rawlson túlmenően, kifejleszthető az a tétel, hogy a polgári engedetlenség előfeltevésekben gazdag történeti kategória, amely a polgári-liberális nyilvánossághoz és reflexív morálhoz kötődik, míg az engedelmesség lelkiismereti okokból való megtagadása történetileg „nyitottabb”, és mindenütt felléphet, ahol összeütköznek a vallásos meggyőződések a nem-vallásos kötődésekkel. A polgári engedetlenség nyilvánosan általános legitimitás-elképzelésekre apellál, és nyilvános támogatásban reménykedik. A lelkiismeretből fakadó döntés viszont monologikus. Nyilvános keret és (földi) címzett nélkül sem véti el értelmét, mivel a cselekvő önmaga (és/vagy Isten) előtt igazolja magát.

III. Legalitás-kínálat és polgári engedetlenség

A képviseleti demokráciáknak, ezzel az eljárások révén megteremtett legitimitás elismerésének a keretfeltételei mellett (vö. Luhmann, 1975²) az ellenálláshoz vagy az engedelmesség megtagadásához való jog körüli minden vita a többségi döntések érvényességi feltételeire összpontosít. Ezek a kisebbségi szavazással szembeni, prima facie adott magasabbrendűségüket arra az elvi feltételezésre építik, hogy (a) ők fejezik ki inkább a közjót, és (b) hogy nagyobb fokú elfogadásra találnak. Csakhogy: a többség alaposan tévedhet, s a partikuláris érdekeket gyakran sikeresen adják el általános érdekeként vagy érvényesítik őket velük szemben. A többség visszaélhet pillanatnyi dominanciájával úgy, hogy a kisebbségek érdekeit és jogait elevenükbe vágóan megsértik, vagy pedig a saját javukra megváltoztatják a politikai harc feltételeit, tehát befalazzák maguk mögött a hatalom megszerzésének küszöbét.

Távolságot tartva minden taktikai megfontolástól és előtérbe tolt indoktól: bármikor szegjék is meg a más véleményen lévő kisebbségek az elvben nélkülözhetetlennek tekintendő legitimitás-kínálatot, az egzisztenciális fenyegetésektől eltekintve csak a lelkiismeret individuális instanciája és/vagy egy igazságos rend társadalmi eszménye maradhat meg többé immár megkerülhetetlen, de ugyanakkor interpretációra szoruló, de teherbíró vonatkoztatási pontként. Ha elfogadjuk a javasolt szétválasztást polgári engedetlenség és lelkiismereti okokból történő tiltakozás között, akkor az előbbi esetben – mint Franz Neumann gondolja – nem „a lelkiismeret és a társadalmi rend közti dilemmáról” van szó, hanem egyfelől a demokratikus többségi döntések tiszteletének (s ezzel a legalitás-kínálat értelmének tudása), másfelől pedig egy materiális jogi eszménynek az ellentétéről. A formális jog – versus materiális igazságosság ellentéte eközben inkább felületesebbnek, de legalábbis tökéletlennek tűnik, amennyiben egyetértünk azzal a tézissel, hogy a demokratikus képviselet is magában hordja a jog egy materiális magvát. Ezzel megmutattuk minden, e témával kapcsolatos általános, az egyedi esetektől elvonatkozató vita nehézségét. Amit Neumann „Über die Grenzen berechtigten Ungehorsams” (A jogos engedetlenség hatáiról) c. esszéjének végén megállapít, éppúgy érvényes a legalitás és a legitimitás problémájának itt javasolt modifikálására is.

„Ezt a dilemmát... egyetlen elmélet sem tudja megoldani. Ha azt állítja, hogy tudja, akkor csupán üres, elvont formulákat ismételget, melyek, éppen azért, mivel nem konkrétak, csak elhomályosítják a kör négyesűgesítésének lehetetlenségét...” (1967: 205).

1. A többségi elv érvényességéről

A többségi elv turnusszerű választások és szavazások során történő alkalmazása¹⁴ nem jelent mást, mint a közjó (liberális) eszméjének

operacionalizálását. Ezen eljárás előnyei, főként ami gyorsaságát és egyértelműségét illeti, lenyűgözőek. Egyúttal a többségi döntés mellett szól az erős követési készség elvi feltételezése. Pontosabban az a kilátás, hogy a többségi döntések új kisebbségek révén revidálhatók, ösztönzi konstruktív fáradozásokra a leszavazott kisebbségeket, abban a reményben, hogy sikeresen megváltoztatott konstellációk esetén a jövőbeni kisebbségei is meghajolnak majd a mindenkori döntések előtt. Minél inkább elevenbe vágók azonban azok a hátrányok, melyekkel a kisebbségeknek meg kell alkudniuk, annál sürgetőbbé válik a hátrányos helyzetűek követési készségének biztosítása. Ahhoz, hogy meggátolhassák a többségi döntéseknek „a többség önkényuralmává” való elfajulását, valamint hogy kanalizálják és letompítsák a lehetséges konfliktusokat, a jogállamok rendszerei egy egész sor struktúraelvet, védett teret, fellebbezési instanciát és egyeztető eljárást alakítottak ki. A föderalizmus alapján történő szerveződés és a szubszidiaritás elve az érintettekhez való közeledés értelmében vett többségi döntések „finomvezérlését” van hivatva lehetővé tenni; a tolerancia vallásos parancsolatának hagyományában bizonyos feltételek mellett tiszteletben tartják (így pl. a hadszolgálat megtagadásához való jogban) a lelkiismeretből fakadó döntéseket; a döntéshozó grémiumok formális illetékessége, valamint a döntések tisztességes létrejötte különleges eljárások (alkotmányos és közigazgatási jogszolgáltatás, parlamenti vizsgálóbizottságok, petíciók stb.) révén felülvizsgálhatók; bizonyos esetekben kieszközölhető a döntés tárgyi és információs alapjainak és a belőle fakadó terheknek feltárása (a parlament tájékoztatói és ellenőrzési jogai, hearings /meghallgatások/, freedom of information act /a szabad információáramlás törvénye/); végül a képviselői szervek döntései egyes esetekben plebiszcitum (nép vagy polgári határozat) révén revidálhatók.

Az a tényállás, hogy ma a kisebbségek (radikálisan) demokratikus önértelmezésük és a kisebbségvédelem e kiagyalt formái, valamint a konfliktusok intézményes kihordása ellenére növekvő mértékben szegülnek szembe a többségi döntésekkel, ráirányítja a figyelmet a többségi eljárás érvényességének feltételeire.¹⁵ Ezek már a liberális elmélet keretében megfogalmazódtak, de csak az aktuális konfliktusok hatására kerülnek újból a szemünk elé. Guggenberger (1980) és Offe (1982) érdeme, hogy ezeket a tiltakozási mozgalmak által inkább csak intuitíven felismert előfeltételeket explicit és szisztematikus formában jelenkori konfliktushelyzetekre vonatkoztatták. Eredményeikre messzemenőig támaszkodva – kissé megváltoztatott rendszerezésben – a többségi döntés fennmaradásának négy általános előfeltételét neveztem meg, melyek ugyanakkor egy erodálódási folyamatnak vannak kitéve (Rucht, 1982: 142, skk.o.). Ezek a következők:

- az eljárás strukturális nyitottsága;
- a döntés (formális) kompetenciája és tényleges hatóköre közti kongruencia;

– a többségi szabálynak a közügyekre való kizárólagos és kivétel nélküli alkalmazása;

– bizonyos alapelveknek a kölcsönös bizalom, ill. egy közös etikai kötődés és/vagy kulturális identitás háttérében való általános elismerése.

Ezen előfeltételekkel az alábbi feltételek és tendenciák állnak ellentétben, melyekre itt csak utalni tudok:

– Az érdekképviselő rendszer, a pártok finanszírozásának feltételei, vagy az olyan beépített akadályok, mint az ötszázalékos klauzula, csak egyenlőtlen hozzáférést biztosít a releváns döntési eljárásokhoz. Ennél drámaibb az a tény, hogy a technológiák új váltókra való átállítása visszafordíthatatlan következményeket teremt, s ezzel mélyrehatóan korlátozhatók az életfeltételek és a jövő nemzedékek szabadsága (vö. Spaemann, 1977; Preuss, 1981).

– A centralisztikus tendenciák aláaknázzák a föderalista struktúrát és a szubszidiaritás elvét, ami azzal a hatással jár, hogy sokszor a ténylegesen nem is érintett, többé vagy kevésbé közömbös többség dönt a kisebbségek életfeltételeibe és jogaiba történő beavatkozásokról (vö. Fettscher, 1982). Ezenfelül gyakran mély szakadék tátong a formális döntési kompetencia és a döntések tényleges hatása között (így pl. a tengerek szennyezése, a túrértékelő átlépő károsanyag-emissziók /savas eső/, a határsávokba telepített atomerőművek esetén), úgyhogy az érintettek ténylegesen nem érvényesíthetik jogaikat.

– A beavatkozó államnak a fokozódó bürokratizálódás és eljogiasítás irányába mutató történeti tendenciája ellentétbe kerül a szociális individualizálódás, az autonómia, az önmeghatározás, valamint egy reflexív, a tekintélyekkel szemben kritikus jogtudat iránti növekvő szükséglettel. Az egyes intézkedésekkel szembeni ellenállás (pl. a 218. és az eredetileg 1983-ra tervezett népszámlálás elleni bojkottfelhívás a totális megtagadásra) gyakran intézményellenes indulatokat is hordoz. Ha tágabban értelmezzük az önmeghatározáshoz való jogot, akkor erősödik az az irányú bírálat, hogy olyan közügyeket, mint mondjuk a gazdasági összhelyzet, elsősorban privát döntési kalkulációk határoznak meg.

– Végezetül a haladáeszme és az értékváltás háttérében erősödnek a hangok, melyek bizonyos hadászati vagy technológiai opciókat elvileg felelőtlennek, amorálisnak vagy (ön)rombolónak tartanak. Ez – a mozgalmi aktivisták mellett – érvényes egyes kultúrfilozófusokra (G. Anders, H. Jonas, R. Spaemann), egyházi körökre (Németország Evangélikus Egyháza, USA-beli katolikus püspökök), tudományos és technológiai disszidensekre, de a berendezkedett politika-üzemen belüli kisebbségekre is.

A többségi döntéseket akkor veszik a leghatározottabban semmibe, ha egy kompromisszumra képtelen „életelvet” kérnek számon a saját személy, az „érintettek” egy kisebbsége vagy többsége, esetleg az egész nemzet számára. Ebben az extrém esetben még az óvás és a döntés felülvizsgálatának jogállami procedúrái is elvesztik tartós és kötelező hatásukat. Az, hogy az összes többi problémát megelőző létfenntartással

kapcsolatos kérdéstől elvben nem vitatható el többé az ellenálláshoz való jog, még Thomas Hobbes számára is evidens volt, aki egyébként mindenél fontosabbnak tartotta a hatalom állami monopóliumának és a polgári engedelmességnek a feltétlen voltát. „Senkinek sem áll szabadságában, hogy fegyvert emeljen az állam ellen – még akkor sem, ha egy ártatlan lélek védelmezésére történne” (Hobbes, 1965: 171). Egyúttal azonban a következők is olvashatók nála: „Az alattvalók csak addig tartoznak engedelmességgel az uralkodónak, amíg ennek elég hatalma van ahhoz, hogy megvédelmezze őket. Önmagunk megvédésének természetes jogát, ha senki sem képes más módon megvédeni, egyetlen szerződés sem szüntetheti meg” (uo., 173). Bármennyire konkurencián felül álljon is az élethez való jog legitimitása – amíg nem következik be akut önvédelmi helyzet, s az élet fenyegetettsége nem evidens mindenki számára, addig ezt világgossá kell tenni.¹⁶ Az érintettek azonban csak akkor állnak rá a vitára, ha az ellenállás halasztást tűr, ha tehát szerintük marad még „idő a beszédre”.

Közjó versus partikuláris érdek

A polgári engedetlenség koncepciója nem elsősorban az élethez való jog megsértésének (és ezzel az ellenálláshoz való általános jog feléledésének) határesetéhez van szabva, hanem az élet minőségének fenyegetettségéhez, tehát a szabadság- és egyenlőségjogok, „legitim” igények és szükségletek megsértéséhez. Az életminőség divatos megfogalmazása mögött viszont a „jó életre” vonatkozó átfogóbb kérdés bújjik meg. A klasszikus gondolkodásnak ez a toposzát a liberalizmus a „lehető legnagyobb boldogság a lehető legnagyobb számú ember számára” problémájává fogalmazta át. Annak tartalommal való kitöltése, hogy mit kell értenünk boldogságon, többé nem volt már közügy. Az antikvitással és a középkor keresztény tanításával ellentétben a liberalizmus azt állítja, hogy az individuális hasznossági kalkulusok összege, melyet csupán az ezen individuális érdek számára koncipiált szabadság- és tulajdonjogok államilag szankcionált figyelembevételével korlátoz, adja meg az optimális társadalmi rendet, tehát a közjót. Ezt a premisszát a pluralizmus sem adta fel, csupán megváltozott társadalmi feltételek mellett relativizálta.

Ezért aztán nem is meglepő, hogy a közjó kategóriája „üres formula-ként” való tudományos diszkreditálása ellenére még ma is töretlen életerőnek örvend.

„A közjó kategóriáját nyilvánvalóan »használják«. Mind az elméleti és a gyakorlati politika, mind az alkotmány- és közigazgatásjog területén lényeges funkciókat tölt be. Lojalitásért verseng és legitimitást teremt, integratív hatása van, leegyszerűsít és tehermentesít (Gehlen, Luhmann). Aki hitelt érdemlően veszi a maga számára igénybe, előnyös pozícióra tett szert a politikai küzdelemben” (Stolleis, 1978: 37).

A turnusszerű választások és a képviseleti-demokratikus döntési procedúrák, röviden: a demokratikus módszerek¹⁷ ma szimbolikus rejtjelei az alapjukul szolgáló közjó-felfogásnak liberális-individualista premisszáival egyetemben. Ha azonban ez az előfeltétel eleséssel fenyeget, ha tehát a közjó hatása, qua individuális vagy érdekluralista haszonkalkulus, kérdésessé válik, vagy pedig ha szétválnak a közjó materiális definíciói, akkor az eljárások is elvétik szociálintegratív, valamint kisebbségeket megbékítő céljukat: az „eljárások általi legitimáció” helyébe az eljárások strukturális deficitjeire való hivatkozással és a jog materiális felfogásához való visszanyúlással „az eljárások politizálódása”¹⁸ lép.

Éppen e politizálódási folyamat megakadályozását szolgálja az első és legfontosabb érv az ipari nagyberuházások, egyes törvények vagy programok bírálóival szemben, miszerint a döntés legálisan, következésképp legitim módon jött létre. A vita szintjének e szisztematikus átdefiniálása révén a tiltakozási energiák a döntések formális alapjainak ellenőrzésére, valamint az óvás- és panaszemelési jogok kimerítésére tevődnek át. Minél intenzívebb ez a folyamat, és minél kevesebb fenntartás fogalmazódik meg az eljárásban való részvétellel kapcsolatosan, prima facie – teljes mértékben a luhmanni „eljárások általi legitimáció” értelmében –, annál nagyobb a végső instancia döntésének kötelező hatása az opposíció csoportjaiban is. A bonyolult, lépcsőzetes engedélyeztetési eljárások az első időszakokban kecsegtető-áltató hatással is együtt járnak abban az értelemben, hogy a mindenkori projektum ellenzőit a terv záró megállapításaihoz utalják. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy addigra a költséges tervek és az anyagi ráfordítások már régen kibontakoztatták önerejükét: a politikai és adminisztratív döntéseket és a költséges előzetes teljesítményeket meghozták már. Ugyan ki akarná megkérdőjelezni az egész gazdaság alapját képező beruházási volumennek, megsokszorozó hatásának és főképpen az ezekkel összekapcsolt munkahelyeknek a jelentőségét?

Az eleinte félretolt tartalmi dimenzió most – csak hogy a projektum szószólói oldalán – újfent előtérbe kerül. A döntést hozó grémiumok formális kompetenciája mellett most tartalmi okokat vagy „dologi kényszereket” rángatnak elő, hogy aláhúzzák a mindenkori projektum elutasíthatatlanságát. Most az érintettek olyan csoportként jelennek meg, melyek érthető, de a „főlérendelt érdek” szempontjából mégis csak másodrangú okokból „partikuláris” ügyért harcolnak.

Az opposíció csoportjai igen következetesen vagy (a) megkísérlik bebizonyítani, hogy az érintett kisebbségeknek legitim, különös védelemre szoruló érdekük van, ami a többséget kompetenciáinak morális parancsból fakadó korlátozására kell hogy ösztönözze, vagy pedig (b) önmagukat a helyesen felfogott közjó alkalmasabb ügyvédjeként mutatják be. Általában mindkét fél jogilag nem kommenzurábilis érdekekre és javakra hivatkozik. Hogyan kellene példának okáért elvben összemérni a néhány ezer munkahely fenntartásának és egy lármától és méregtől mentes környezetnek az igényét? S mit tartsunk arról, ha választott kommunális

képviselők – egy község vagy körzet többségének vagy kisebbségének kinyilvánított ellenállása ellenére – hátrányaival egyetemben támogatnak egy projektumot, hogy ezt az előzékenységet a projektum üzemeltetője által finanszírozott infrastruktúra-juttatásokkal honoráltassák, ami ismét csak a lakosság kisebbségének vagy többségének válik hasznára? Az arra való utalás, hogy minden területi testület választó lakosságának a turnusszerű választások keretében alkalma nyílik olyan képviselők kinevezetésére, akiknek a mindenkori ügyben elfoglalt álláspontja egybevág a többség véleményével, csak akkor segít tovább, ha a kérdéses döntés általi specifikus érintettség egyértelműen átfogja az összes egyéb kötődést, témát és programot; csak ebben az esetben determinálna egy szakmai döntés egy irányított személyi döntés kerülményében. Az ilyen határesetek azonban valószerűtlenek, és valószínűségük fokát annál inkább csökken, minél nagyobb a területi testület, és minél bonyolultabb, heterogénebb az egy választási periódusban potenciálisan vagy konkrétan várható döntéseknek a palettája.

A hagyományos eljárások keretében a „megfelelő” képviselő elérésére kifejtett, gyakran kevésbé sikeres fáradozásokat kiegészítendő fogalmazódik meg egy téma- és érintettség-specifikus érdekvédelem célirányos formáival (pl. az eljárások participatorikus és plebiszciter elemeinek kiépítésével) kapcsolatos óhaj. Ama paradoxon láttán továbbá, hogy az érdekek megszervezhetősége sokszorosan csökken általánosságuk fokával, annak lehetőségeit keresik, hogy egy legtöbbször csak „partikulárisnak érzett általános érdeket politikailag reménytelen módon betemeljenek a központi politikai akaratkialakítási folyamatokba” (Mayer-Tasch, 1980: 215). Ha azonban el vannak torlaszolva e folyamatokig vezető utak, akkor a polgári engedetlenség formái vonzerejükben és legitimitásukban egyaránt erősödnek. Az engedetlenség ekkor közvetlenül vagy közvetetten egy meghatározott többségi döntés ellen irányul, s ezzel – a szankciók kockázata mellett – a „bizonyítás” nehéz terhet is vállaira veszi.

3. Kompetencia, érintettség és szavahihetőség

A többségi elv olyannyira szorosan összekapcsolódik demokratikus konvencióinkkal, hogy minden tudatos megkérdőjelezése felkelti az elitáriánus, reakciós vagy totalitáriánus hajlandóságok gyanúját. Aki az érvényben lévő törvényekkel és ítéletekkel szemben magasabb rendű elveket szorgalmaz, annak mindaddig, amíg cselekedetének elismeréséért küzd, (a) bizonyítania kell a jogsértés vagy akár az egzisztenciális fenyegetettség realitását, ill. valószínűségét, azaz tévképzetektől és érzéki csalódásoktól mentesnek kell mutatkoznia („ésszerűségezt”). Ezen az alapon fogja (b) személyes vagy – ügyvédi funkcióban – közvetett érintettségét érvényesíteni, ami azonban elméletileg megoldhatatlan dilemmákba torkollhat („az érintettség igazolása”). Végezetül, e lépéseken túl (c) hihetővé kell tennie,

hogy az általa említett indítékokat nem a hajuknál fogva rángatta elő, ill. nem másdrangúak, hanem cselekvést vezérlők („őszinteség-teszt”).

a) A közvetlenül vagy közvetetten megválasztott döntéshozó szervek kettős előnyét szokták elismerni. Eszerint nemcsak hogy demokratikusan legitimáltak, hanem szakmailag is „megfelelő” döntések meghozatalát ígérik. A döntéshozóknak a mindenkori választóktól való viszonylagos elszakításával kell semlegesíteni a vélemények ingadozásának, a bornírt-ságoknak és a különérdekeknek a befolyását; a messzemenő professzionalizálás, specializálódás, valamint a szervezeti és információs források készenlétbe helyezése révén pedig olyan, szakmailag megalapozott döntéseknek kell születniük, amilyenek általában nem várhatók el a választóktól. Az már most nyilvánvaló, hogy a mai döntési helyzetek a hivatásos politikusokat is túlterhelik. További, legtöbbször formalizált eljárások segítségével kell bonyolult anyagokat „előkészíteni” és „döntésre érett” állapotba hozni a formálisan kompetens döntéshozó grémiumok részére, akár szakvéleményezések, állandó szakmai tanácsadók, bizottságok, ankétbizottságok, meghallgatások stb. révén. A formális döntési kompetencia és a tartalmi kompetencia (szakmai kompetencia) közötti távolság áthidalásától eltekintve ma alig vannak olyan nagy horderejű döntési helyzetek, melyek alapjait, mellékhatásait és a következményeikből adódó terheket szakmai-tudományos oldalról egyhangúlag ítélnék meg. Tipikus módon éppen azok a konfliktusok, melyek során az „ellenálláshoz való jogot” kísérlik meg érvényesíteni, tartoznak a szakmailag erősen vitatott anyagokhoz. Mivel egy kijelentés tudományosságának kérdése nem dönthető el annyira közvetlenül a többségi szavazás segítségével, ahogyan a politikában az „empirikus közjót” derítik ki, a tudományos hírnév kérdései kerülnek előtérbe. Persze, aki ismeri a tanszékekre való kinevezések, a tudományos iskolák vélemény-kialakításának és az idéző kartellek gyakorlatát, az tudja, hogy „a jobbik érv sajátosan kényszermentes kényszere” (Habermas) csak az egyike azon vezérlő kritériumoknak, melyek hatást fejtenek ki. Ezenkívül a tudományon belüli vita lefolyása és minősége legtöbbször elzárkózik a kívülről jövő közvetítés elől, úgyhogy csak a trivializált eredmény válik jelentőssé. E feltételek mellett a politikai ellenfelek, amennyiben – hacsak szimbolikusan is – fontosnak tartják vagy fontosnak kell tartaniuk álláspontjuk diszkurzív közvetítését, arra fognak összpontosítani, hogy minél több és minél hírnevesebb szakembert vessenek be a maguk oldalán. Az itt tárgyalt konfliktusokban két tendencia figyelemreméltó. Egyrészt nő a súlya a függő és a független („kritikus”) tudósok megkülönböztetésének. Amennyire általában nem esik nehezükre a kormányoknak, a nagy pártoknak és a vállalkozásoknak a tekintélyes szakemberek felhasználása, annyira csökken a bizonyítás szándékolt jellege, mégpedig abban mértékben, amilyen mértékben bizonyíthatók a közvetlen vagy közvetett függőségi viszonyok. Ezenkívül a „rendszerrel” szemben tanúsított általános „bizalmatlanság” növekedése valószínűleg csorbítja a tudományos fellépések vagy felhívások legitimáló hatását.

Másrészt előre látható, hogy az a külsődleges benyomás is, mely szerint egyre több tudós egyre több kérdésben eltérő véleményen van, még inkább alá fogja ásni a céh tekintélyét. Az a tendencia, hogy a pártok és érdekcsoportok saját vagy legalábbis hozzájuk közel álló kutatóintézetekre hivatkoznak, csak még inkább felnagyítja a politika tudományos megtámogatásának mint a konszenzusteremtés eszközének amúgy is fennálló semlegesítő hatását. Ez a szakemberek versengő kinyilatkoztatásai által előidézett elértéktelenedési effektus hosszú távon mindkét fél számára megnehezíti, hogy mindenkori pozícióját megalapozottnak tüntesse fel. Az „egészséges népérület” kilátásban lévő reneszánsza azonban kényes természetűvé válna, ha a „megvásárolt” és az „elkötelezett”, azaz a kritikai tudomány közti megkülönböztetéstől elesne.

b) A tiltakozó csoportok nemcsak szakmai kifogások alapján állnak ellen többségi döntéseknek, hanem úgy is, mint érintettek, akik – vélt vagy valós – érintett jogaikra hivatkoznak. Az érintettség státusát a politikai retorikában materiálisan felfogott legitimációs forrásként vetik be, hogy aláhúzzák a formálisan jogosult, de éppenséggel nem érintett döntéshozók könnyelműségét, sőt felelőtlenségét. Úgy tűnik fel, az érintettség éppen ott követel legitimitást, ahol jogi értelemben másként és szűkebben definiáljuk.

Első pillantásra egyértelműnek látszik az érintettek osztálya. Az érintettek azok, akiket egy döntés vagy projektum következményei közvetlenül érintenek. Csakhogy érintettek azok is lehetnek, akiknek lehetőség szerint, még ha kisebb valószínűséggel is, számolniuk kell a következményekkel. S vajon nem kell-e azokat is érintettnek tekintenünk, akik annak érzik magukat, akik ügyvédi funkcióban küzdenek azoknak a jogaiért, akik az önszegélyezés szerényebb vagy elégtelen eszközeivel rendelkeznek? Gyakorlati szempontból: milyen helyi értéke van azon whyli lakosok érintettségének, akiknek a többsége az atomerőmű mellett döntött a környező települések és (talán) a kaiserstühli térség többségéhez képest, amely a projektummal szemben foglalt állást? De még ha e régió többségének érintettsége egyértelműen kiderült volna is – vajon többet nyom-e a latban, mint Baden-Württemberg összlakosságának (valószínűleg) ezzel ellentétes irányultságú többségéé? Vagy: erősebbnek számít-e egy terhes, szociális vagy anyagi okokból magzatelhajtásra elszánt asszony érintettsége, mint a még meg sem született gyermeké? És nem tartozik-e pl. a gyermekre szavazó (és a számára releváns konzekvenciák levonására kész) barát vagy férj az érintettek köréhez? „A meg nem született élet joga” versus „A hasam az enyém” verus „A gyermek a miénk”. Vagy: kik az érintettek, ha a bálnák kiirtásáról kell döntenet? A bálnák, a részt vevő halászok, az értékesítő iparágak, az a néhány nemzet, amely bálnavadászflottákat tart fenn, az összes nemzet közössége, az utánunk jövők? Ki illetékes a döntésben, ki a szakkompetens, és ki tartozik az érintettek köréhez? E kérdések láttán elégtelennek tűnik a formális jogi kategóriák-

ra való leszűkítés. Ugyanakkor éppen ennyire problematikus egy olyan érintett státusra való utalás, amely gyakran csak pusztán mítoszt jelent.

c) Minél kevésbé sikerül a diszkusszió szintjén bizonyítani az érintettséget, annál jelentősebbé válik az érintettség cselekvő szemléletetésének szükségessége. A szavahihetőség és a hitelesség sem az előadott érvek bizonygatásával, sem pedig minőségével nem teremthető meg kielégítően, csakis az „érintettek” élete és cselekvése közötti összefüggés figyelembevételével. Minél inkább szenved ez a kisebbség, minél egyenesebb és egyöntetűbb viselkedést tanúsított korábbi, ha nem is ennyire elevenbe vágó helyzetekben, s minél nyilvánvalóbb a hajlandósága arra, hogy meggyőződésért áldozatokat hozzon, annál előbb oszlathatja el azoknak a szavahihetőségükkel kapcsolatos kételyeit, akik az „ellenálláshoz való jogra” hivatkoznak. A bizonyítás irányába ható nyomás egyre gyakrabban vezet a komolyság és a hitelesség demonstratív kinyilvánításaihoz szimbolikus cselekvések formájában (hozzáláncolási akciók; tüntető asszonyok vérrel kennek össze aktákat); egészségi és életkockázatokba való beletörődéshez (pl. a „Greenpeace” nevű környezetvédő szervezet akciói atomkísérletek, ill. radioaktív hulladékoknak a tengerbe sülyesztése ellen); éhségstrájkhoz (vö. Der Spiegel, 1982. XI. 9.); végső soron pedig öngyilkossághoz mint a bevádolás egyik eszközehez.

Az ilyenfajta akcióknak, de az érvelő vitatkozásra való készenlétnek is csak addig van értelme, ameddig a felek – legalábbis implicit módon – közös morális alapmeggyőződésekkel rendelkeznek egymásnak. Ahol ez az előfeltétel nincs meg, ott elvesztik értelmüket és hatásukat a legalitás korlátai éppúgy, mint a jogtudathoz való kétoldalú fellebbezés. Ilyenkor többé nem érvényes a tényyszerűség normatív ereje. Végső soron ez polgárháborút jelent.

Aki viszont összefüggésbe hozza egymással ezt a határhelyzetet a polgári engedetlenség jelenlegi föléledésével, az félreismeri ezen ellenállási forma önmegkötésének „magán” jellegét, hiszen egy nyilvános jogtudatra hivatkozik, és emfatikusan kitart az erőszakról való lemondás mellett. E premissza alapján értelmesnek és reménytelinek tűnik, ha az állami hatalmi monopóliumnak a konkrét alkalmazását bíráljuk, nem pedig elvi érvényességét. Mivel a polgári engedetlenség elmélete elismeri az állam hatalmi monopóliumot, éppen ezzel kötelezi lázongó aktivistáit arra, hogy túrják el ellenállásuk jogi szankcióit (de nem az ellenállást kiváltó döntést vagy intézkedést). A polgári engedetlenség tehát – kapcsolódva Gandhi, Martin Luther King vagy Bedeau meghatározásaihoz – „törvénnyel szembeni engedetlenség a törvényhez való hűség határain belül... még ha annak peremén is. A törvényt megszegik ugyan, de a törvényhez való hűség a cselekvés nyilvános és erőszakmentes jellegében, a cselekvésmód törvényes következményeinek felvállalására való készségben fejeződik ki. Ez a törvényhez való hűség hozzájárul a többség azirányú felvilágosításához, hogy a cselekedet valóban lelkiismeretes és őszinte, és a nyilvánosság igazságérzetére apellál” (Rawls, 1975: 403).

A mindenkori szankció kiszabása után az ellenállás újra fel fog éledni, hogy – éppen állhatatosságával és béketűrésével – megpróbáljon további meggyőző erőre szert tenni. Aki, félreismerve az „erőszakmentes akcióknak” ezt a szükségszerű ellentmondásosságát, a belső összhang hiányával vádolja meg vagy pedig a polgárháború előformájaként denunciólja őket, jól tenné, ha felülvizsgálná előítéleteit.

Cél és eszköz dialektikája – az erőszakmentes ellenállás megalapozásáról

Az „igazságos forradalom” extrém helyzetével kapcsolatban élesen eltérnek egymástól a vélemények. Így pl. az e kérdésben közvetlenül érintett kortárs teológusok egymástól szöges ellentétben álló eredményre jutnak. A forradalmi papság egyes körei Latin-Amerikában, az ellenállás keresztényi tanításához kapcsolódva, helyeslik az erőszakos felszabadító harcot. Más, gyakran nem kevésbé forradalmi érzületű papok szigorúan kitartanak az erőszakmentesség elve mellett anélkül, hogy kitérhetnének ezen elvi alternatíva elutasíthatatlan volta elől. Léteznek továbbá köztes álláspontok, melyek végeredményben mégiscsak eljutnak az erőszak alkalmazásának lehetséges jóváhagyásáig, habár igényes előfeltételeket posztulálnak, hogy megelőzzék az erőszakos cselekedetek minden túllontúl elhamarkodott igazolását (vö. ehhez McAfee Brown, 1982).

Az, hogy a bármennyire is előfeltételekhez kötött hajlandóság, hogy végső esetben erőszakkal szembeszálljunk egy erőszakon alapuló uralommal, vajon nem torkollik-e erőszak és ellenerőszak kölcsönös eszkalációjába, s ezzel nem torzítja-e el a „jogos” ügyet, nem a jogérzék vagy a lelkiismeret kérdése, hanem empirikus kérdés, melyet kizárólag csak a történeti tapasztalat értékeire és plauzibilis érvekre lehet alapozni. Ha azonban egy effajta feltevés tartós érvényűnek tűnik, akkor még az erőszaknak egy magasabb jogi érték nevében való „legitim” alkalmazása is – amelynek belátható következménye még több antihumanitás, jogtalanság és szenvedés volna – minden ésszerűséget nélkülözne. Így azután nem is lehet már többé legitim erőszakalkalmazásról beszélni. Ez a megfontolás csak aláhúzza azt a korábban már megfogalmazott tételt, mely szerint az ellenállás jogosultsága nem ítélnélhető meg a siker-kritériumoktól teljesen függetlenül.

Ez éppígy érvényes a „polgári engedetlenség” formái tekintetében is. Az persze lehetséges, hogy a hozzá kapcsolódó aktivisták szubjektív bizonyosságokra, mondjuk, mindenfajta erőszak lelkiismeretük által megparancsolt elvi elutasítására hivatkoznak. Ahol azonban a „polgári engedetlenséget” nem hitvallásként védelmezik, hanem megalapozási igények segítségével, ott két középponti jelentőségű tapasztalatot, ill. feltételezést érvényesítenek, melyek kvázi-elvekként működnek, de csak empirikusan lehet alátámasztani őket: az erőszakspirál és a cél-eszköz-dialektika.

- Dom Camara latin-amerikai katolikus püspök szemléltette velősen az erőszakspirál elvét. A kiindulópont és az erőszak első megnyilvánulása az igazságtalanság („erőszak 1”), amely végső soron forradalmat („erőszak 2”) idéz elő, amely ismét csak alkalmat szolgáltat a represszióra („erőszak 3”). Ez a represszió már az igazságtalanságok fokozott mértékét tartalmazza, melyek lázadások, repressziók, igazságtalanságok új sorozatát vonják maguk után. Az erőszakspirál ördögi körének csak akkor lehetne véget vetni, ha lemondanánk az erőszakról, ugyanakkor azonban minden erőnkkel gyökerük, az igazságtalanság felé fordulnánk, hogy pellengérré állítsuk és békés eszközökkel támadjuk.¹⁹

- A második premissza azt mondja ki, hogy a szociális interakciókban az egy cél eléréséhez szükséges eszközök nemcsak tisztán instrumentális, a „célok szempontjából semleges” jellegűek, hanem tartalmi dimenziójuk is van. Konkrétabban: az erőszakmentes, békés társadalmi rend megvalósítása érdekében alkalmazott erőszak nem érheti el célját, mellyel gondolatban felruházták. Az erőszak-alkalmazásra való készenlét nemcsak ellenerőszakot vált ki, hanem korrumpálja mindazoknak a tudatát és szavahihetőségét, akik erőszakkal próbálnak véget vetni az erőszaknak. Az erőszakmentesség nem lehet a végpontja az erőszakos cselekményekkel kikövezett útszakasznak, hanem az úton végig gyakorolni és támogatni kell, de be is kell vádolni mindenkori ellenzőivel szemben. Csak így válhat a békés és igazságos rend eszméje gyakorlatilag is hatékonyá, s mint megélt eszme meggyőző erő sugárzóvá. Az ellenállás erőszakmentes eszközei és formái egyben az erőszakmentes politika tartalmát is képezik. Sarkítva azt lehetne mondani, hogy maga az út a cél. Az erőszakról való lemondás szubtilis „fegyver”, melynek az erőszakot alkalmazó ellenfelet nem fizikailag kell térdre kényszerítenie, hanem erkölcsi nyomás alá helyezni. Az ellenfél általi erőszak-alkalmazás jogilag kifogástalan lehet, de félreérthetlenné teszi, hogy ki él vele.

Az ilyen stratégia azonban bizonyos keretfeltételekhez van kötve. Először is előfeltételezi, hogy egy uralmi rendszer – legalábbis hosszú távon – nem támaszkodhat kikényszerített engedelmségre, hanem beláthatóvá kell tennie legitimitását. Továbbá szüksége van a nyilvánosság médiumára (tekintélyelvű rezsimek esetében egy külső /világ/nyilvánosságra), egyszersmind bizonyos mértékű kommunikatív szabadelvűségre. Egyúttal előfeltétel ezen nyilvánosság specifikus minősége: ti. egy reflexív, „posztkonvencionális” morál (vö. Kohlberg, 1974) megléte. A legalitás és a legitimitás közti különbségtétel képessége, valamint ezek megalapozott elé- vagy fölérendelése nélkül az általános jogtudathoz való minden fellebbezés eredménytelen maradna. Csak egy felvilágosult (rész)nyilvánosság és a demokratikus legitimitás szükségletének feltételei mellett van esélye a polgári engedetlenség sikerének.

Téutak és kiutak

1. A polgári engedetlenségnek nincsen hagyománya a Szövetségi Köztársaságban. Gyakran még azok számára is, akik hivatkoznak rá, nem több politikai harci fogalomnál. A polgári engedetlenség jól felfogott koncepciója nem jelent engedélyt az összes politikailag motivált törvényszegéshez, még kevésbé jelentheti az állami hatalmi monopólium felszámolására való felhívást vagy az ez irányba tett első lépést. Ez a félreértés, amely „A Zöldek” nevű szövetségi párt néhány vezető képviselőjénél is megtalálható²⁰, az erőszakmentes társadalom elvont, rossz utópiájából származik. Az állami hatalmi monopólium és a legalitás parancsa olyan történelmi vívmány, melynek feladása a polgárháború felé egyengeti az utat. Az önbíráskodás „progresszív” céljainak (pl. a baloldali-pluralista berlini „Tageszeitung” egyik szerkesztőségi szobájának feldúlása, vagy az akcionisták által „elrendelt” fényképezési tilalom egy braunschweigi atomenergia-ellenes tüntetés alkalmával) ellentétpárját a rendbehozatalra szoruló épületek megszállóival szembeni önjelölt „polgári védelemben” vagy a „Németországi idegenekkel”, ti. török vendégmunkásokkal való elárasztása ellen szervezett akciókban találhatjuk meg.

Meglehet, hogy a legalitás-rendszernek az új társadalmi mozgalmak egyes körei általi lebecsülése a polgári-liberális jogállamnak a kapitalista érintkezési formákkal való történelmi összekapcsolására és a pártos igazságszolgáltatás vonatkozásában szerzett konkrét tapasztalatokra vezethető vissza – mégis megbocsáthatatlan. Még aki lehetségesnek tartja „az összes individuum szabad egyesülését”, annak is csak akkor kellene „államentes” tereket követelnie az oda vezető úton, ha bizonyos, hogy végül nem az ököljog, hanem a categoricus imperativus – vagy a felebaráti szeretet és a testvériség – tölti be a keletkező vákuumot.

2. Az olyan kategóriákkal való bánásmód, mint az „ellenálláshoz való jog” és a „hatalmi monopólium”, politikai naivitása mellett a másik oldalon a polgári engedetlenség politikailag érdekelt diszkreditálása húzódik meg. Ekkor a polgári engedetlenség a „kisebbség önkényuralmának” tűnik, és a kriminalitással, ill. a polgárháború előformáival azonosítják. A legális rendért való állítólagos aggodalom mögött azonban nemritkán a privilégiumok, valamint a „law and order” (törvény és rend) fenntartásához fűződő érdek bújik meg. Az a jogosult ellenvetés, mely szerint nem adottak az ellenálláshoz való általános és legalizált jog előfeltételei, nem mentesít annak megvitatásától, hogy a váltók kényes technológiai átállításának és bizonyos többségi döntések megkérdőjelezhető előfeltételeinek láttán nem kötelező-e a polgári engedetlenség. Ennek ellenére az a szokásos, már az amerikai polgárjogi mozgalommal is szembeszegezett kérdés, hogy hova jutnánk, ha mindenki a jobb belátásra való hivatkozással engedélyt akarna kiállítani a törvényszegéshez (Wasserstrom, 1969: 256; Waldmann, 1969: 110), megérdemli, hogy komolyan vegyük.

3. Ha ma gyarapodnak a polgári engedetlenség akcióformái, akkor ez nem azt jelenti, hogy a legalitás minden gátja átszakadással és a

társadalom a hobbesi természeti állapotba, a „mindenki háborúja mindenki ellen” helyzetébe való visszahullással fenyeget. A jelenlegi tiltakozó cselekmények legtöbbször nem irigységről, rosszindulatról és hataloméhségről, hanem inkább a társadalmi igazságosság iránti fejlett érzékről és politikai felelősségről tanúskodik. Ez a felelősség a polgári engedetlenség akcióinál egyebek mellett abban jut kifejezésre, hogy

- a cselekmények nem militáns, hanem erőszakmentes, politikai-szimbolikus jellegűek,

- a cselekmények a nyilvánosság szeme előtt zajlanak le, és a cselekvő személyek nyilvánosan kiállnak és érvelnek céljaik mellett,

- a cselekvő személyek elvben elfogadják a legális rendet, s így elviselik a kiszámított szabályszegéssel összekapcsolt szankciókat,

- a cselekvő személyek úgy igyekeznek szavahihetőségüket bizonyítani, hogy eszközeiket és céljaikat, beszédüket és cselekedeteiket megkísérik összhangba hozni egymással, s ennek érdekében készek személyes áldozatra.

Ezek a szigorú önkötelezések annak az érvek is ellentmondanak, hogy a polgári engedetlenség jóváhagyásával mindenki felbátorítva kell hogy érezze magát érvényben lévő törvények semmibe vételére, valamint hogy ezzel a jogsértések egész lavínája indulna meg.

4. Ha mindezen előfeltételek ellenére szaporodnak az ilyen tiltakozási és megtagadási formák, akkor ez az érdekképviselő strukturálisan megoldatlan problémáinak a jele. A szabálysértési szankciók súlyosbításával legfeljebb csak elodázhathatnánk, de nem oldhatnánk meg a problémákat. Az érdekek kiegyensúlyozásának és a kisebbségvédelemnek az eddig alkalmazott eszközei nem váltak értéktelenné, de a minőségileg új problémahelyzetekben már nem elégségesek. Ezzel a figyelem azon javaslatokra és eljárásokra irányul, amelyek (a) megfelelőbben érvényre juttatják az érintett és fenyegetett kisebbségek érdekeit, és (b) jobban beemelik a köztudatba a többség és az összesség jól felfogott érdekeit. Konkrétan ez azt jelenti, hogy

- bizonyos hátrányai ellenére plebiszciter és participatorikus eljárásokat kell kialakítani, miközben jobban figyelembe kell venni a szubszidiaritás-elvet is,

- a váltók problematikus technológiai átállítása esetén a kockázatok korlátozhatósága bizonyításának terhét a támogató félnek kell viselnie,

- a kutatási tervekben, nyilvános meghallgatásokban és a tömegtájékoztatási eszközökben megjelenő versengő (szak)véleményeknek egyenjogúan kell érvényesülniük,

- a nagy horderejű, erősen vitatott döntések esetén a „leszavazás” helyett a döntésről való lemondást kell kötelezővé tenni.

A mai döntési helyzetekbe való beavatkozás mélységét és időbeli hatótávolságát tekintve a döntésről való lemondás vagy moratórium áttekinthető hátrányai elviselhetőbbnek tetszenek, mint a döntések következményeiből adódó ökológiai, politikai-társadalmi és pszichikai terhek

kiszámíthatatlan mértéke, mely a technológiai haladás némely ígérete mögött húzódik meg. A többségnek a polgári engedetlenség formáihoz való folyamodást annak jelzéseként kellene felfognia, hogy nem szabad túlfeszítenie formális kompetenciájának húrját.

Jegyzetek

- Dieter Rucht, „Recht auf Widerstand? Aktualität, Legitimität und Grenzen zivilen Ungehorsams”, in: Bernd Guggenberger/C. Offe (szerk.), *An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Politik und Soziologie der Mehrheitsregel*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1982., 254–281. o.
- E tanulmány nyersfogalmazványának kritikai és konstruktív megvitatásáért Karl-Werner Brandtnak, Günter Frankenbergnek és Detlef Büssernek tartozom köszönettel. A kéziratot már 1983. március közepén lezártam. Ezért a Szövetségi Köztársaságban éppen ezen időponttól kezdve a polgári engedetlenségről meginduló intenzív vitát már nem vonhattam be a vizsgálódásba.
- ¹ Vö. pl. az egy bonni miniszteri hivatalnok és a szociológus Claus Offe közti levélváltást (in: Mez/Wolter [szerk.] 1980.) vagy a hesseni kultuszminiszter Hans Krollmann és a politológus Egbert Jahn levelezését (in: *Frankfurter Rundschau*, 1982. V. 22., 14. sk. o.).
- ² Jonas elvben elveti a tekintélyelvű rendszereket, de kivételes esetekben nem. Ezért „a felelős lemondás politikájának várható keménysége” szempontjából a demokrácia (melyben szükségképpen „a jelen érdekei a hangadók”) – legalábbis részben – alkalmatlan (Jonas, 1979: 269). „Természetesen” jobb, „mind erkölcsileg, mind pragmatikailag kívánatosabb” volna, „ha az emberiség ügyét egy elterjedő „igazi tudatra” bízhatnánk”, de az is lehet, hogy mégiscsak „egy új Machiavellire van szükség, akinek azonban szigorúan ezoterikus formában kellene előadnia tanítását” (uo. 267). Jonas korántsem „riad vissza a gondolatától”, hogy adott esetben „a tömeg megtévesztésének veszélyes játékát” (uo. 266) tűzze ki célul, hogy az elit esze érvényesülhessen. A Jonasszal folytatott beszélgetések kifejezetten (és leplezetlenebbül!) megerősítik ezeket a megfontolásokat.
- ³ Az ellenálláshoz való jogról szóló átfogó értekezést Wolzendorf (1916) kínál. Bertram (1970) rövid összefoglalást nyújt a témáról. Újabb irodalom az ellenálláshoz való jogról Backmann bibliográfiájában található (in: Kaufmann/Backmann, 1972).
- ⁴ „Hobbes abszolútizmusát az a megfontolás világítja meg, mely szerint egyetértés és béke csak ott képes kialakulni, ahol egy akarat uralkodik. Ez vezeti el őt az omnipotens Leviatánról szóló tanításhoz” (Mayer-Tasch, 1965: 78). Ennyiben jogos „a tanítás ellenállással szemben ellenséges alaptendenciájáról” (uo. 122) beszélni. Mayer-Tasch egyúttal felhívja a figyelmet az ellenállásról szóló hobbesi tanítás egy feloldatlan ellentmondásra. Az abszolutista alapkoncepciót egy „individualista fenntartás” keresztezi. Eszerint az ellenálláshoz való jog nemcsak akkor éled fel, ha az állam nem tölti be polgárai testi épsége és élete védelmezésének funkcióját, hanem akkor is, ha a természetes törvények uralma alatt többé nem képes kellemes életet biztosítani (vö. uo. 122. sk. o.).
- ⁵ „Minden németnek joga van az ellenálláshoz mindenkivel szemben, aki megkísérli megszüntetni ezt a rendet, ha nincs más segítség.”
- ⁶ Tekintélyes kommentátorok felfogása szerint az alaptörvény 20. cikkelyének IV. szakasza, „akárcsak korábban, önállóan és autonóm módon” áll „az

ellenálláshoz való általános jog még mindig vitatott tanítása mellett" (Herzog, 1980: 330). Az ellenálláshoz való általános jognak a Szövetségi Bírói Kamara és a Szövetségi Alkotmánybíróság által kifejlesztett alapelveiről vö. Scheidle, 1969: 38. skk. o.

- 7 A Szövetségi Alkotmánybíróság az 1956-os KPD-ítéletben hangsúlyozta egy torzítatlan alkotmányos rend, amely egyes jogsértések ellenére elvben nem kiüresedett, és egy összességében illegitim rend közti alapvető különbséget, melyben feléled az ellenálláshoz való jog. E megkülönböztetés gyakorlati nehézségeihez vö. Kirchheimer, 1967a: 132. skk. o.
- 8 A civilkurázi legális formáinak és a manifeszt erőszak közt felvázolt dichotómia Kaufmannál annál is inkább ámulatba ejtő, mivel a szerző az ellenálláshoz való jogról szóló korábbi tanulmányaiban Martin Luther King melletti emfatikus hitvallásról tett tanúbizonyságot (vö. 1972: 326), anélkül hogy tematizálta volna a polgári engedetlenség illegális voltának problémáját. Kaufmann egyben határozottan szembefordul a törvénypozitivizmussal (pl. a Hans Ulrich Everssével), amely diszpenzálni próbálja az ellenálláshoz való összes jogot (vö. uo. 334. o.), s világossá teszi, hogy a legitimitásnak nem kell feloldódnia a legalitásban.
- 9 A „civil disobedience” megjelölés angolszász területen Henry David Thoreau azonos című esszéje nyomán terjedt el. (A tanulmány eredeti címe ugyan „The Resistance to Civil Government” [1849] volt.) Magában az írásban nem található meg sem a fogalom, sem a terv, sem egy világos cselekvési koncepció kidolgozott megalapozása. Az idealista-individualista Thoreau vonathoztatási pontjai: a „lelkiismeret”, ill. az „abszolút igazság” diffúz maradt. Az „erőszakmentes akció” elméletéről és valóságáról vö. Carter és mások (1970) irodalmi utalásait.
- 10 „Mi nem Gandhi, hanem Marx, Engels, Lenin, Mao Ce Tung alapján cselekszünk, és egyértelműen helyeseljük a forradalmi erőszakot” (Jürgen Krahl, idézve Kaufmann, 1972: 328 nyomán).
- 11 Hadd emlékeztessünk arra, hogy az erőszakmentesség fogalma, de a „strukturális erőszak” (J. Galtung) koncepciója szemben áll az erőszak jogi definícióival, melyek pl. már egy egyetemi előadás hangos „felrobbantását” is az erőszak fogalomkörébe utalnak.
- 12 Habár a polgári engedetlenség akciói általában illegálisak (és így örvendetes pontossággal elhatárolhatók), elvileg olyan cselekményeket is hozzájuk kell számítani, melyek formáljogi státusa (pl. ellentmondásos ítéletek okán) kétséges, vagy pedig a (végleges) bírói vizsgálat után kiderül róluk, hogy (még) legálisak. Ugyanígy azokat az akciókat is ide kell érteni, amelyeket – bár illegálisak – a bűnüldöző hatóságok ténylegesen tolerálnak, vagy pedig visszamenőleges amnesztia révén új jogi minőségre tesznek szert.
- 13 Azáltal, hogy Ebert az erőszakmentes akciókhoz hozzákapcsolja egy új rendszer előkészítését és megteremtését mint célt (1978: 36), a polgári engedetlenségnek azok a formái, melyek nem jutnak tovább „az uralkodók” egyes „törvényeinek és rendelkezéseinek” megváltoztatásán, per definitionem deficitesnek tűnnek. Ebert ezzel elszalasztja a lehetőséget, hogy a polgári engedetlenséget önmagában lezár, távolabbi célokra tehát nem irányuló, önálló minőséget képező cselekvésformaként fogja fel. Így az a benyomás keletkezik, hogy Ebert rendszerezésére olyan bias legyoldalúság/ nyomja rá a bélyegét, melynek normatíven rögzített pontja a „saját törvényhozói, végrehajtói vagy bírói intézmények jogbitorló kialakításának” (1978: 43) végcélja mögött húzódik meg.
- 14 Historikus és fogalomtörténeti áttekintést további irodalmi adatokkal Wolfgang Jäger (1982) kínál.
- 15 Vö. ehhez mindenekelőtt Jellinek (1898); Varain (1964); Scheuner (1973); Gusy (1981) és Offe (1982).

- 16 *Elmúlt korszakoktól eltérően ma a váltók technológiai átállítása olyan (potenciális) veszélyeket rejt magában, melyeket általában csak valószínűsíteni lehet. Eközben főként az ún. „maradék kockázatok” értékelésének és eltűrésének problémája merül fel, melyeket a politikai döntések és az igazságszolgáltatás tényezői várnak a jövő nemzedékek számára (vö. ehhez Mayer-Tasch, 1979; Hofmann, 1980). Azon jelzőlogok láttán, melyekkel a mai döntések megterhelik a jövőt, következetesnek mondható, hogy „a kanti categoricus imperativust át kell helyezni a térbeli dimenzióról az időbeli dimenzióra” (Preuss, 1981: 86) és azt kell posztulálni, hogy: „Saját önmeghatározásodhoz ne korlátozd a jövőendő nemzedékek szabadságát jobban, mint amennyire te magad hajlandó vagy eltűrni szabadságod korlátozását az előtted élt generációk hagyatéka által” (uo.).*
- 17 *Ez a felfogás explicit formában Joseph Schumpeternél (1975⁴) és – rendszerelméleti szemszögből – kiélezett megfogalmazásban Nikolas Luhmannál található meg. „A demokrácia nem uralmi forma, hanem a rendszervezérlés technikája, mely a jog pozitívává válásának következtében válik szükségsszerűvé” (1971: 48. sk. o.).*
- 18 *Günter Frankenberg 1982 novemberében a „társadalmi mozgalmak és konzervativizmus” témakörében a Max-Planck-Institut für Sozialwissenschaften (München) által megrendezett workshop keretében fejtette ki „Az eljárások politizálása”-nak jelenségét. Eszerint e stratégia sikere szempontjából egyebek mellett az a mérvadó, hogy nagyobb csoportok kollektíven – még ha szimbolikusan is – vádlókként vagy vádlottakként lépnek fel, hogy szavatolják az eljárás közös előkészítését, figyelemmel kísérését és kiértékelését, valamint a tiltakozó csoportok széles köreinek az eljárás állásáról és eredményeiről való tájékoztatását. Tipikus példaként az „Emma” című feminista folyóiratnak a „Stern” c. képeleppal szembeni keresete, a whyli atomerőmű engedélyezése körüli közigazgatás-bírószági perek, vagy a „Buback-lachruf” kiadói elleni per említhető.*
- 19 *Az a kérdés ugyanakkor nyitva marad, hogy a jogtalanság békés kipellengérezésére nem válaszolnak-e máris erőszakkal, s hogy miképpen lehet felvenni ellene a harcot.*
- 20 *Így pl. Dieter Burgmann azt írja: „Az állam hatalmi monopóliuma a demokráciában is az uralkodás eszköze marad az uralkodó kezében. De még egy ideális demokráciában is, tehát ott, ahol a lakosság többsége valóban keresztülviszi akarátát, a hatalmi monopólium hamis kiindulópont marad... Erőszakmentes társadalom csak akkor érhető el, ha eltörlük az állam hatalmi monopóliumát” (1982: 3). Az a tény, hogy Burgmann szövegét rölpap formájában terjesztik, s hogy A Zöldek szövetségi vezetőségének olyan szóvivői, mint Marion Maren-Griesebach egyetértően hivatkoznak rá, mutatja, hogy itt nem egyetlen ember véleményéről van szó.*

FELKAI Gábor fordítása

Irodalom

- Arndt, Adolf, 1972: AGRAPHOI NOMOI (Widerstand und Aufstand) (1962), in: Kaufmann, Arthur/Backmann, Leonard E. (szerk.), Widerstandsrecht, Darmstadt, 525–538. o.
- Backmann, Leonard E., 1972: Bibliographie zum Widerstandsrecht, in: Kaufmann, Arthur/Backmann, L. (szerk.), Widerstandsrecht, Darmstadt, 561–614. o.
- Bahro, Rudolf, 1982: Der hündische SPD-Bezug und Identität der Grünen, in: Tageszeitung, 1982. XI. 3., 9. o.

- Bay, Christian, 1968: Civil Disobedience, in: International Encyclopedia of Social Sciences, vol. 2., 473–487. o.
- Bertram, Karl F., 1970: Das Widerstandsrecht des Grundgesetzes, Berlin
- Burgmann, Dieter, 1982: Das Gewaltmonopol des Staates verhindert die gewaltfreie Gesellschaft, in: Die Grünen, 1982. X. 23., 3. o.
- Carter, April és mások, 1970: Non-Violent Action. A Selected Bibliography (revised and enlarged edition), London
- Ebert, Theodor, 1978: Gewaltfreier Aufstand. Alternative zum Bürgerkrieg, Waldkirch
- Fetscher, Iring, 1982: Ökologie und Demokratie – ein Problem der „politischen Kultur“, in: Physik, Philosophie und Politik. Festschrift für Carl F. von Weizsäcker zum 70. Geburtstag, szerk. Meyer–Abich, Klaus M., München, 89–105. o.
- Grabitz, Eberhard, 1973: Der Grundsatz der Verhältnismässigkeit in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts, in: Archiv des öffentlichen Rechts 98 (4/1973), 568–616. o.
- Grass, Günter, 1983: Vom Recht auf Widerstand (Az 1983. I. 30-án a frankfurti Paulskirchében elmondott beszéd a Hitler hatalomátvételének 50. évfordulójával kapcsolatos SPD-emlékülésen), in: Die Zeit, 1983. II. 4., 39. o.
- Guggenberger, Bernd, 1980: Bürgerinitiativen in der Parteiendemokratie, Stuttgart stb.
- Gusy, Christoph, 1981: Das Mehrheitsprinzip im demokratischen Staat, in: Archiv des öffentlichen Rechts 3 (1981), 329–354. o.
- Herzog, Roman, 1980: Grundgesetz. Kommentar, Art. 20 IV, in: Maunz/Dürig/Herzog/Scholz, München (Leseblatausgabe)
- Hofmann, Hasso, 1980: Langzeitrisiko und Verfassung. Eine Rechtsfrage der atomaren Entsorgung, in: Scheidewege. Vierteljahresschrift für skeptisches Denken, 10. évf. 448–479. o.
- Jäger, Wolfgang, 1982: Mehrheit, Minderheit, Majorität, Minorität, in: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischen-sozialen Sprache in Deutschland, szerk. Brunner, Otto/Conze, Werner/Koselek, Reinhart, 3. köt., Stuttgart, 1021–1062. o.
- Jahn, Egbert, 1982: Briefwechsel mit Hans Krollmann, in: Frankfurter Rundschau, 1982. V. 22., 14. sk. o. („Immer noch Verwirrung um den Begriff des Widerstandes“)
- Jellinek, Georg, 1898: Das Recht der Minoritäten, Wien
- Jonas, Hans, 1979: Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation, Frankfurt/M.
- Kaufmann, Arthur, 1982: Das Widerstandsrecht der kleinen Münze. Eine Ermahnung zur Zivilcourage, in: Süddeutsche Zeitung, 1981. XII. 31./1982. I. 1., 45. sk. o.
- Kaufmann, Arthur, 1972: Rechtsphilosophie im Wandel, Frankfurt/M.
- Kirchheimer, Otto, 1967: Legalität und Legitimität (1932), in: uo, Politische Herrschaft. Fünf Beiträge zur Lehre vom Staat, Frankfurt/M., 7–26. o.
- Kirchheimer, Otto, 1967a: Über den Rechtsstat, in: uó, Politische Herrschaft. Fünf Beiträge zur Lehre vom Staat, Frankfurt/M., 122–149. o.
- Kohlberg, Lawrence, 1974: Zur kognitiven Entwicklung des Kindes, Frankfurt/M.
- Kröger, Klaus, 1971: Widerstandsrecht und demokratische Verfassung, Tübingen
- Krollmann, Hans, 1982: Briefwechsel mit Egbert Jahn, in: Frankfurter Rundschau, 1982. V. 22., 14. o. („Immer noch Verwirrung um den Begriff des Widerstandes“)
- Lerche, Peter, 1961: Übermass und Verfassungsrecht, Köln stb.
- Luhmann, Niklas, 1971: Funktionen der Rechtsprechung im politischen System, in: uó, Politischen Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung, Opladen, 46–52. o.
- Luhmann, Niklas, 1975⁴: Legitimation durch Verfahren, Darmstadt und Neuwied

- McAfee Brown, Robert, 1982: Von der gerechten Revolution. Religion und Gewalt, Stuttgart
- Mayer-Tasch, Peter C., 1965: Thomas Hobbes und das Widerstandsrecht, Tübingen
- Mayer-Tasch, Peter C., 1979: Atomenergie – und sie bedroht uns doch. Bemerkungen zur Unvereinbarkeit von Rechtsstaat und Atomstaat, in: Zeitschrift für Rechtspolitik, 3 (1979), 59–63. o.
- Mayer-Tasch, Peter C., 1980: Gemeinwohl und Partikularinteressen, in: uó (szerk.), Münchener Beiträge zur Politikwissenschaft, Freiburg, 202–219. o.
- Mez, Lutz/Wolter, Ulf (szerk.), 1980: Die Qual der Wahl. Ein Wegweiser durch die Parteienlandschaft zur Bundestagswahl 1980, Berlin
- Miller, William R., 1971: Nonviolence. Grundlagen einer christlichen Theorie der Gewaltlosigkeit (1964), Wuppertal
- Neumann, Franz, 1967: Über die Grenzen berechtigten Ungehorsams (1952), in: uó, Demokratischer und autoritärer Staat. Studien zur politischen Theorie, Frankfurt/Bécs, 195–206. o.
- Offe, Claus, 1982: Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung? In: Journal für Sozialforschung 3 (1982), 311–335. o. (Ez a tanulmány jelen kötetünkben is megtalálható.)
- Preuss, Ulrich K., 1977: Legalität-Legitimität-Loyalität, in: Leviathan 4 (1977), 450–466. o.
- Preuss, Ulrich K., 1981: Die Zukunft: Müllhalde der Gegenwart? Skizze zum Zusammenhang von Technik, Ethik und Demokratie, in: Freibeuter 9 (1981), 83–97. o.
- Rawls, John, Eine Theorie der Gerechtigkeit (1971), Frankfurt/M.
- Rucht, Dieter, 1982: Planung und Partizipation. Bürgerinitiativen als Reaktion und Herausforderung politische-administrativer Planung, München
- Scheidle, Günther, 1969: Das Widerstandsrecht. Entwickelt anhand der höchstgerichtlichen Rechtsprechung in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin
- Scheuner, Ulrich, 1973: Das Mehrheitsprinzip in der Demokratie, Opladen
- Schneider, Peter, 1956: Die heutige Position – staatsrechtlich, in: Pfister, Bernhard/Hildmann, Gerhard (szerk.), Widerstandsrecht und die Grenzen der Staatsgewalt, Berlin, 143–150. o.
- Spaemann, Robert, 1977: Zur Kritik der politischen Utopie; Stuttgart
- Specht, Harry, 1973: Disruptive Taktiken in der Gemeinwesenarbeit (1969), in: Müller, C. Wolfgang/Nimmermann, Peter (szerk.), Stadtplanung und Gemeinwesenarbeit. Texte und Dokumente, München, 208–227. o.
- Stolleis, Michael, 1978: Gemeinwohl und Minimalkonsens, in: beilage zur wochenzeitung das parlament 3 (1978), 37–45. o.
- Thoreau, Henry D., 1973: über die Pflicht zum Ungehorsam gegen den Staat und andere Essays (The Resistance to Civil Government, 1849), Zürich
- Varain, Heinz, 1964: Die Bedeutung des Mehrheitsprinzips im Rahmen unserer politischen Ordnung, in: Zeitschrift für Politik 3 (1964), 239–250. o.
- Waldmann, Louis, 1969: Civil Rights – Yes, Civil Disobedience – No (1965), in: Bedeau, Hugo A. (szerk.), Civil Disobedience: Theory and Practice, New York, 106–115. o.
- Wasserstrom, Richard A., The Obligation to Obey the Law (1963), in: Bedeau, Hugo A. (szerk.), Civil Disobedience: Theory and Practice, New York, 256–262. o.
- Wendt, Rudolf, 1979: Der Garantiegehalt der Grundrechte und das Übermassverbot, in: Archiv des öffentlichen Rechts, 104 (9/1979), 414–474. o.
- Wittig, Peter, 1968: Zum Standort des Verhältnismässigkeitsgrundsatzes im System des Grundgesetzes, in: Die öffentliche Verwaltung, 1968 december, 817–825. o.

Rezime

Pravo na pobunu? Aktuelnost, legitimnost i granice civilne neposlušnosti

U studiji autor čini pokušaj da artikuliše praksu koja se locira između impertiva legaliteta i pobune naspram zakona. U cilju toga pokazuje mogućnosti primene opšteg prava na pobunu kao i kriterijume te pobune. Zatim, eksplicira koncepciju „civilne neposlušnosti” i na osnovu nekoliko sistematičnih načela objašnjava moguću legitimaciju ove koncepcije. Na osnovu toga na kraju kritički ocenjuje nekoliko predloga i aspekata koji su relevantni za tematiku.

Summary

The Right to Rebellion? The topicality, legitimacy and limitations of civil disobedience

The author of this study attempts to articulate the practice of civil disobedience as a fulcrum between the imperative of legality and opposition to the law itself. For that purpose he points out the possibility of applying general law to rebellion as well as to the criteria of this rebellion. Then he explicates the concept of „civil disobedience” and on the basis of a number of systematic principles explains the legitimacy of this concept. Finally, on this basis he critically assesses several suggestions and aspects which are relevant for the topic.